

HOLLAND

nummer 2
38e jaargang * 2006

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijke uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks Hollandse Studiën uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en Archeologische Kroniek worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de Hollandse Studiën gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M.J.M. Damen, D. Damsma, F. Deen, M. v. Drunen, C. Gaemers, M. Hell, D. van den Heuvel, H. Kaal, H. Laloli (eindredactie), S. Langereis, T. de Nijs, P. Vlegels, L. Vleugels, C. van Weele, A. Willemsen (beeldredactie), J. Zuijderduijn.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en Hollandse Studiën moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuijderduijn, Prins Bernhardlaan 318, 2224 VP Katwijk, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: mevr. M. van Drunen, Arthur van Schendelplein 141, 2624, CW Delft, mcf.drunen@mindef.nl.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat: p/a Noord-Hollands Archief, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Noord-Hollands Archief, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172702.

Contributie: € 27,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van Holland.

Losse nummers: € 7,50, dubbele nummers € 15,-, vermeerderd met € 1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, € 2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie Hollandse Studiën en het Apparaat voor de geschiedenis van Holland kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van Holland heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, H. Laloli wenden. Marcantilaan 256, 1051 NC Amsterdam. e-mail: h.laloli@hccnet.nl

Foto omslag:

Het Jisperveld, een van de meest 'Hollandse' plekjes, volgens Piet de Rooy (zie het interview in dit nummer). Het Wormer- en Jisperveld, gelegen tussen De Rijk, Purmerend en Wormerveer, is een van de grootste brakwatervenen van Europa. Vanaf 1000 na Chr. is het gebruikt voor akkerbouw en turfwinning, waardoor het veen diep is ingeklonken. Het gebied ligt nu ca. 2 m onder de zeespiegel, wordt driftig bemalen en is door de vele dijken een rijk van eilandjes. Het Wormer- en Jisperveld is een belangrijk weidevogelgebied, waarvan ruim eenderde deel natuurmonument is; ideaal te verkennen per boot (zie www.natuurmonumenten.nl/vaarexcursies). Foto: Studio Koning, Amstelveen (www.studiokoning.nl).

ISSN 0166-2511

© 2006 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inhoud

38e jaargang nr. 2, 2006

ARTIKELEN

JOOST COX

Stedelijke trots en stadsrechtelijke vieringen 63

ARIE VAN STEENSEL

De middeleeuwse stadspensionarissen van Haarlem en Leiden, circa 1447-1572 76

KEES KUIKEN

'Copers' of krakers? Een bijdrage aan het ontginningsdebat 97

BUITENDIJKS

ANNEMARIEKE WILLEMSSEN en MAARTEN HELL

Piet de Rooy: "Alles van waarde krijgt vorm in Amsterdam" 102

HOLLANDS SPOOR

J.J. HAVELAAR

Station Hollandse Spoor 110

TIJDINGEN

CARIN GAEMERS

Gedenkjaren: cultuur of commercie? 117

ARCHIEVENMAN

Het Regionaal Archief Alkmaar: onvervulde jongensdromen 122

BOEKBESPREKINGEN

126

Stedelijke trots en stadsrechtvieringen

In de Middeleeuwen zijn in huidige Nederland gedurende zo'n vier eeuwen bijna 200 stadsrechten verleend. Er gaat dan ook vrijwel geen jaar voorbij zonder dat ergens in Nederland een stadsrechtjubiläum op gepaste wijze en met de nodige stedelijke trots wordt gevierd. Het midden van de 14de eeuw is voor het graafschap Holland in dit opzicht een interessante periode aangezien er in de periode 1351-1357 maar liefst zes stadsrechten werden verleend. In dit artikel zullen de vier benoorden het IJ, te weten die van Enkhuizen, Monnickendam, Hoorn en Edam, de revue passeren. Daarbij zal in het bijzonder aandacht worden geschonken aan de problemen met betrekking tot de datering van de oorkonden (met andere woorden: wordt het stadsrechtjubiläum in het juiste jaar gevierd?); aan de politiek-bestuurlijke situatie in het graafschap en uiteraard aan de inhoud van de stadsrechten. Een belangrijke conclusie is: de stad Hoorn zal een jaar te laat gaan feestvieren!

De jubilea van stadsrechten geven steeds weer aanleiding tot uitbundige stadsfeesten. Haarlem (1995), Delft (1996) en Alkmaar (2004) vierden alledrie recent dat ze 750 jaar geleden stadsrechten verkregen. Ook de 650 jaar oude stadsrechten worden gevierd: Monnickendam en Weesp hadden in 2005 prachtige stadsfeesten, terwijl Enkhuizen dit jaar feest viert en Hoorn en Edam zich opmaken voor festiviteiten in 2007. Purmerend loopt al warm voor 2010 (600 jaar). Niet alleen uit historisch oogpunt valt deze bijzondere aandacht voor dergelijke 'jubel jaren' toe te juichen maar juist ook als 'maatschappelijk bindmiddel', het versterken van het 'stadsgevoel'. Deze plaatsen zijn ook gewoon trots op deze aanzienlijke, historische status als stad. In alle gevallen heeft de verlening van stadsrechten een 'scharnierpunt' gevormd in hun geschiedenis.

De datering van de stadsrechten is echter niet altijd eenduidig: het komt voor dat in het verkeerde jaar wordt feestgevierd. Het is dan ook alleszins de moeite waard enkele van die oorkonden zelf eens nader onder de loep te nemen en wel de stadsrechten benoorden het IJ die door graaf Willem V zijn verleend in de periode 1356-1357. Dat zijn er maar liefst vier: van Monnickendam, Hoorn, Enkhuizen (in 1356) en Edam (in 1357).¹ Allereerst volgt een korte schets van de politieke situatie in het graafschap Holland in die jaren en de redenen van die stadsrechtverleningen en vervolgens zal de inhoud van de stadsrechten van de vier genoemde steden worden bezien.

Het graafschap Holland in het midden van de 14de eeuw

Na het sneuvelen van graaf Willem IV bij Staveren op 26 september 1345 was – omdat het huwelijk van de graaf met Johanna van Brabant kinderloos was gebleven – de mannelijke opvolging in de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland en de heerlijkheid Friesland via de lijn van het huis Avesnes afgebroken. De opvolgingskwestie bracht de nodige perikelen met zich mee en gaf bovendien aanleiding tot een hevige binnenlandse strijd, die later bekend kwam te staan als de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

Aangezien alle rechtstreekse erfgenamen van Willem IV vrouwen waren, namelijk zijn vier zusters, ontstond een probleem bij de opvolging van de grafelijke waardigheid. De op-

¹ Graaf Willem V heeft in zijn regeringsperiode als graaf van Holland (1346-1358) in totaal zes nieuwe stadsrechten verleend: Naarden en Weesp kregen al eerder, in 1353 respectievelijk 1355, stadsrechten.

volging in het graafschap Henegouwen gaf geen probleem aangezien het een spilleen was.² Voor Holland, Zeeland en Friesland lag dit echter anders: niet alleen was het niet geheel duidelijk of deze graafschappen zwaardlenen³ waren maar bovenal waren er spanningen tussen diverse partijen, zowel binnenlands als buitenlands. Binnenlands speelde de positie van een deel van de adel, de Duivenvoordse clan, een belangrijke rol, evenals de verhouding van de graaf tot de standen en de tegenstelling tussen een aantal steden in relatie tot de Dordtse stapel. Daar kwam nog bij dat de bisschop van Utrecht in deze periode pogingen deed het eerder aan Holland verloren gebied terug te winnen.

Vanuit het buitenland werd eveneens met argusogen naar deze kwestie gekeken. De oudste zuster van de graaf, Margaretha, was getrouwd met de Duitse keizer, Lodewijk de Beier (die uiteindelijk over de erfopvolging een beslissing zou moeten nemen) en een jongere zuster, Philippa, met koning Eduard III van Engeland. Daarnaast was er ook nog Johanna die met de invloedrijke Willem van Gulik was getrouwd. Inmiddels had de Engelse koning al actie ondernomen: hij maakte voor zijn vrouw Philippa aanspraak op Zeeland. De standen (edelen en steden) van Holland en Zeeland waren, zo bleek uit diverse bijeenkomsten, verdeeld over de hele kwestie en kwamen overeen zich pas in februari 1346 over het opvolgingsrecht te zullen uitspreken. Intussen had de keizer echter al een besluit genomen: hij had op 15 januari 1346 zijn echtgenote Margaretha (de oudste dochter van graaf Willem III) eigenmachtig beleend met de graafschappen Holland, Zeeland en de heerlijkheid Friesland. En in Henegouwen werd Margaretha als gravin ingehuldigd. Daarbij moest ze beloven – een uitdrukkelijke eis van de standen van Henegouwen, Holland en Zeeland – deze landen nooit te zullen scheiden.

Margaretha werd in juli 1346 door haar echtgenoot, de keizer, teruggeroepen naar Beieren. Zij had even daarvoor, op 13 juli, nog een bestand bereikt in de oorlog tegen de bisschop van Utrecht. Vanwege haar aanstaande afwezigheid moest zij nu de waarneming van het bestuur van Henegouwen, Holland, Zeeland en Friesland regelen. De standen stemden daartoe in met de benoeming van Willem, Margaretha's tweede zoon, die in 1346 overigens nog maar 13 jaar oud was! Willem verkreeg als feitelijk troonopvolger bij oorkonde van 8 september 1346 de titel van 'verbeider van de grafelijkheid van Henegouwen, Holland en Zeeland en de heerlijkheid van Friesland'. Een grafelijke raad, onder leiding van zijn oudoom Jan van Beaumont, zou Willem terzijde staan en feitelijk het bewind voeren.

Na de plotselinge dood van de keizer, eind 1347, werd de zaak gecompliceerder. Vanwege haar belangen in Beieren deed Margaretha bij oorkonde van 3 januari 1349 plots afstand van de grafelijkheid in Holland en Zeeland (en de heerlijkheid Friesland) waardoor Willem daar graaf kon worden. Henegouwen wilde ze tot haar dood behouden waarna het aan Willem zou toevallen. Haar voorstel deed ze vergezeld gaan van zeer forse financiële eisen – 15.000 gulden ineens en een jaargeld van 6.000 gulden. De standen van Holland weigerden dit waardoor de situatie nog instabieler werd. In 1350 herriep Margaretha al haar besluiten en kwam in actie. Beide partijen, de *Hoeken* (aanhangers van Margaretha) en de *Kabeljauwen* (aanhangers van Willem) verbonden zich onderling (via de Kabeljauwse en Hoekse Verbondsaktes) en in 1351 brak een regelrechte burgeroorlog uit in Holland en Zeeland. De strijd werd beslecht in Willems voordeel bij de scheepsslag van Zwartewaal (bij Den Briel). Willem trad steeds zelfverzekerder op in de samenwerking met de standen van Holland en

2 Henegouwen was een achterleen van het bisdom Luik en een 'spilleen': bij ontstentenis van een mannelijke opvolger kan een dergelijk leen ook aan een vrouw komen.

3 In een zwaardleen is rechtekens alleen een mannelijke opvolger mogelijk.

Afb. 1 Het graafschap Holland, begin 16de eeuw
[houtsnede uit Sebastian Münster, *Cosmographia Universalis*,
editie 1550; collectie J.C.M.
Cox].

dan vooral met de steden, die hij aan zich verplichtte door het verlenen van de nodige privileges en door de instelling van een stedelijke adviesraad.

Eind 1354 verzoenden moeder en zoon zich: Margaretha kreeg een flink bedrag ineens en een lijfrente evenals Willems toezegging tijdens haar leven geen aanspraak te maken op Henegouwen. De steden waren hiermee niet erg ingenomen hetgeen mede resulteerde in de bevestiging en uitbreiding van privileges aan de ‘oude’ steden, opdat zij toch hierin zouden bewilligen. Daarnaast vond een uitbreiding van de stedelijke gelederen plaats door de toekenning van stadsrechtelijke privileges o.a. aan Enkhuizen, Hoorn, Monnickendam en Edam in de jaren 1356 en 1357. Overigens dient hierbij te worden bedacht dat deze privileges niet zo maar werden verstrekt: vrijwel altijd werd daarvoor door de inwoners van de ‘aan komende stad’ flink betaald!

Door het overlijden van Margaretha op 23 juni 1356 werd Willem V daadwerkelijk landsheer in Henegouwen: de titel hertog van Beieren, graaf van Holland, van Zeeland, heer van Friesland en verbeider van het graafschap Henegouwen⁴ die hij vanaf december 1354 voerde werd on-

4 In het Latijn: Dux de Bavaria, Comes Hollandie, Zelandie, Dominus Frisie, proximus successor comitatus Hannonie.

middellijk veranderd in hertog van Beieren, graaf van Henegouwen, van Holland, van Zeeland en heer van Friesland. Behalve deze perikelen laaide in de genoemde periode ook weer één der Stichtse conflicten op. Na het bestand van juli 1346 waren de Hollanders voornamelijk bezig geweest met hun interne machtsconflicten, maar in 1355-1356 brandde de strijd wederom los. De aanleiding hiertoe was vooral gelegen in de voor Holland vernederende verdragen tussen de bisschop van Utrecht en Willem V van 1351-1352. Al met al waren het dus spannende, onzekere en vooral ook voor de grafelijkheid dure tijden onder steeds sterk wisselende omstandigheden.

De stadsrechten van Enkhuizen, Hoorn, Monnickendam en Edam

Vooraleer de afzonderlijke stadsrechten te bespreken is het zaak een definitie van 'stad' en 'stadsrechten' te geven. In de geschiedkundige wetenschap wordt vrijwel algemeen de volgende definitie gehanteerd: 'de stad is een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt.'⁵

Het begrip 'stadsrecht' wordt door mij omschreven als: *een stelsel van rechten en plichten van de stad vastgelegd in een door de heer verleende en gezegelde stadsrechtsoorkonde met als essentieel element dat de plaats bestuurlijk-juridisch autonoom werd ten opzichte van het omringende platteland en het daar geldende landrecht; de inwoners verkrijgen ook het 'keurrecht', het recht om eigen stedelijke rechtsregels te maken.*

Hierdoor gold ook: 'stadsrecht breekt landrecht'. De stad vormde dus een zelfstandige rechtskring met eigen wetgeving, bestuur en rechtspraak.⁶

Tussen de diverse steden bestonden in de Middeleeuwen veelal 'stadsrechtelijke banden' in die zin dat het stadsrecht van de ene stad werd 'doorgeleverd' aan een andere. Deze zogenaamde 'stadsrechtfilatie' vormt een belangrijk element in het onderzoek naar de stadsrechtverleningen. De inhoud van vele stadsrechtsoorkonden, en van het door de steden vervolgens zelf ontwikkelde recht (de keuren), laten vaak zoveel overeenkomsten zien dat die steden op basis van nauwe relaties in groepen zijn ingedeeld: de stedenfilaties.⁷ In die situaties voorzag een bestaande stad, de 'moederstad', de nieuwe stad van haar stadsrechten. Dat kon gebeuren op grond van diverse oorzaken: het recht van de 'moederstad' had reeds zijn waarde bewezen; beide steden vielen onder dezelfde (lands- of stads)heer en/of er be-

5 R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en het Zuiden', in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 88.

6 Zowel J.P. De Monté ver Loren (bew. J.E. Spruit), *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1982) 157, Van Engen, 'Geen schraal terrein', in: *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 67 als Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245)* (Amsterdam 2001) 33 achten dit essentieel; dan is sprake van een stad in juridische zin.

7 Door auteur dezes wordt consequent de term 'stadsrecht' gehanteerd. In de Hollandse stadsrechtsoorkonden is afwisselend sprake van 'handvest', 'privilege', 'vrijheden' dan wel 'poortrecht' wanneer stadsrechten werden bedoeld. In het graafschap Zeeland was, even als in Vlaanderen, in een aantal van deze gevallen juist sprake van 'stadskeuren'. In Holland werd onder 'keuren' juist verstaan het door schout en schepenen ontwikkelde stedelijk recht op grond van het stadsrechtprivilege, hetgeen in Zeeland weer werd betiteld als 'voorboden' of 'verboden'. In de Stichtse stadsrechten is in een aantal gevallen overigens wel sprake van de term 'stadsrecht', bijv. in de oorkonde van Amersfoort van 1259: *quod vulgari ter statreighte nuncupatur* (wat gewoonlijk stadsrecht wordt genoemd). Overigens heeft zich hierover een interessante 'strijd' onder historici voorgedaan, vooral tussen J.G. Kruisheer als aanhanger van de term 'stadskeur' (o.a. in zijn edities van het *Oorkondenboek Holland en Zeeland*) en Th. Veen, 'Stadsrecht of stadskeur? Een terminologische opmerking', in: *Verlagen en Mededelingen Oud-Vaderlands Recht IV* (1997) 121-125.

stonden bijzondere betrekkingen van economische of politieke aard tussen de beide steden.

De bekendste Nederlandse stadsrechtfamilie is wel de Brabants – Hollandse. Dit stadsrecht is over zeven ‘generaties’ doorgeleverd: van Leuven aan Den Bosch – aan Haarlem – aan Alkmaar – aan Medemblik – aan Enkhuizen – aan Schellinkhout.⁸ Ook de vier hier besproken stadsrechten behoren tot deze familie. Dat betekent in dit geval dat ze alle vier het recht van Medemblik hebben verkregen. Elk stadsrecht kende specifieke aanvullingen en omschrijvingen, toegespitst op de lokale omstandigheden. Het recht van Medemblik is vrijwel letterlijk overgenomen van dat van Alkmaar, en dat weer van Haarlem. Gelet op alle eerdere studies gewijd aan die stadsrechten is het hier niet nodig de integrale tekst van Medemblik te bespreken, aangezien dat geen nieuwe inzichten zou opleveren.⁹ Interessanter is het om de specifieke bepalingen van de vier stadsrechten te bezien en de omstandigheden waaronder ze zijn totstandgekomen.

Maar eerst dient nog de politiek-bestuurlijke situatie in Waterland en Zeevang resp. West-Friesland aan een nadere beschouwing te worden onderworpen. Deze gebieden hadden vanouds een bestuurlijke en rechterlijke structuur die op het oudfriese recht was gebaseerd (aasdomsrecht).¹⁰ Monnickendam en Edam waren gelegen in de heerlijkheid *Waterland* resp. *Zeevang*, die Floris V in 1282 kocht van heer Jan Persijn.¹¹ Graaf Floris had voor de aankoop van Waterland en Zeevang deels politieke en deels financieel-economische motieven. Hij onderkende het belang van controle op de scheepvaartbewegingen op Zuiderzee, langs de handelsroute Utrecht over de Vecht en Zuiderzee naar de Oostzeelanden.¹² Enkhuizen en Hoorn waren gelegen in Drechterland, één van de vier delen van de heerlijkheid *Westfriesland*. Na een jarenlange strijd tegen de graven van Holland, waarbij in 1256 zelfs rooms-koning Willem II (de vader van Floris V) was gesneuveld, werden de Westfriezen uiteindelijk in 1289 door graaf Floris V onderworpen.

Deze gebieden kregen van de graaf het Kennemer landrecht, de ‘Kennemer oriëntering’, met uitzondering van Medemblik dat, in 1289, stadsrecht kreeg. Westfriesland behield als heerlijkheid een aparte plaats binnen de grafelijke gebieden: vanaf 17 maart 1291 tooiden de graven van Holland en Zeeland zich tevens met de titel ‘heer van Friesland’. De oriëntatie op het landrecht van Kennemerland (in eerste instantie verleend aan de Kennemers bij handvest van 1274) was een welbewuste grafelijke bestuurspolitiek; het was een poging de oude (West-)Friese rechterlijke structuur in te bedden in een Hollandse, feodaal-militaire bestuursstructuur.¹³

8 Deze familie omvat circa 30 steden. Zie voor een overzicht o.a. E.J.J. Van der Heijden en B.H.D. Hermesdorff, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandsche recht* (Nijmegen 1968) 152 en J.G. Kruisheer, *Het ontstaan van de stadsrechtorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar* (Amsterdam 1985) 9-10 en de concordantietabel op 83-87.

9 O.a. C. L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245)*, (diss.) (Amsterdam 2001); J.G. Kruisheer, *Stadsrechtorkonden*; J.C.M. Cox, “Der beden des poerters der stede van Alcmair goedertierlic toe ghenegen” *Stadsrecht Alkmaar* – 11 juni 1254 (Alkmaar 2003); C. Streefkerk, “De vrijheid van Alkmaar”, in: J. Drewes e.a. (red.), *Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 2004) 9-50. Zie ook G. P. Alders, J. G. Kruisheer, A. Schweitzer e.a., *Het ontstaan van Beverwijk als stedelijke nederzetting* (Hilversum 1998) 47-62.

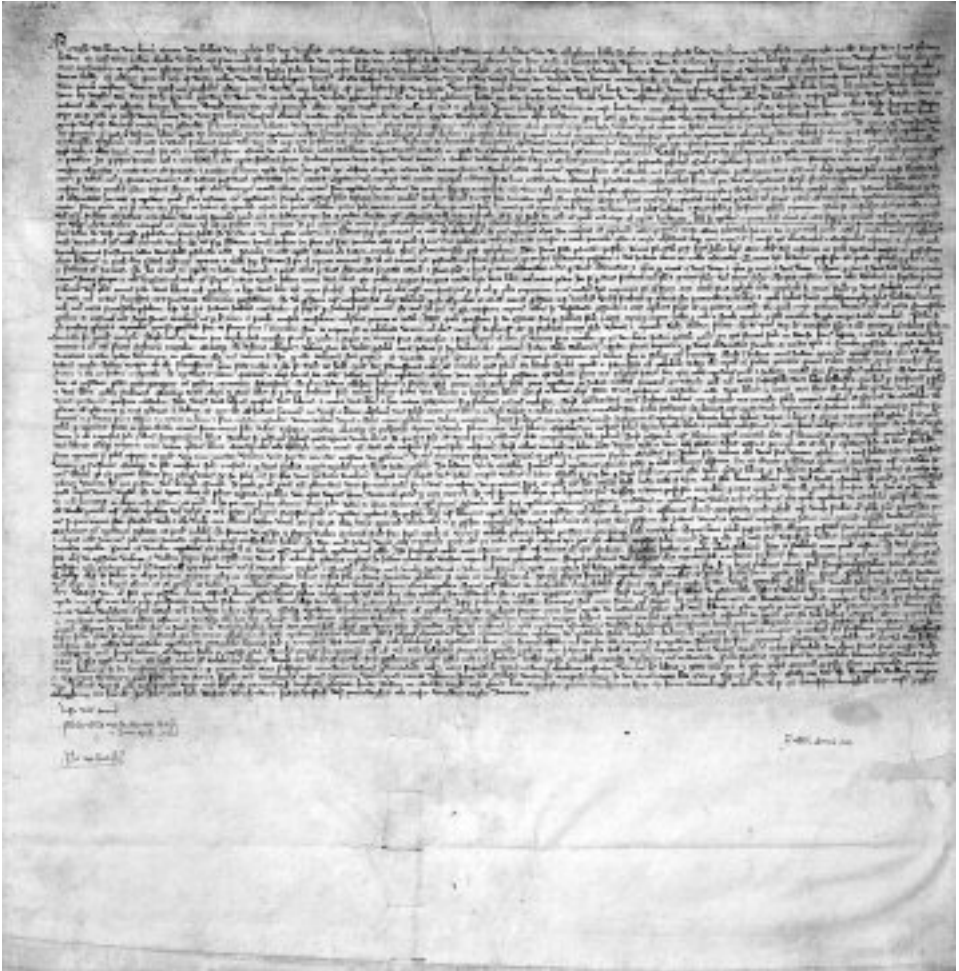
10 Aasdomsrecht is de rechtspraak door Schout (als rechtsvorderaar), *Asega* (de wets- of rechtszegger, eigenlijk ‘hij die uitspraak doet’) en de Buren (die het eigenlijke oordeel vormen). Vanwege allerlei omslachtige procedures en onduidelijke manieren van rechtsvinding werd het vrijwel overal vervangen door *schependomsrecht*. Hoofdfregel van het aasdomsrecht was ook ‘het naaste bloed erft het goed’ waarbij niet gekeken werd waar het goed vandaan kwam, zoals bij het schependomsrecht.

11 F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland*, II (Leiden 1753-1756) 424.

12 C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16^e eeuw* (Hilversum 2003) 56.

13 A. de Goede, *Waterland, Westfriesche rechtsgeschiedenis*, Enkhuizen 1943, II, band 1, p.128 e.v.

Afb. 2 Stadsrethoorkonde van Hoorn, 27 maart 1356 [Westfries Archief Hoorn, Oud Archief Hoorn, inv.nr. 37 (bergnr. 2652) regist nr. 19].

Deze Kennemer oriëntering heeft standgehouden tot 1414/1415 in welke jaren een unieke en zeer typische aanpassing heeft plaatsgevonden, te weten de integrale stadsrechtverlening aan het gehele Westfries gebied onder gelijktijdige opheffing van de bestaande, in 1289 ingestelde baljuwschappen. In de periode 1289-1414 had in Westfriesland inmiddels al wel een aantal plaatsen stadsrecht verkregen: Enkhuizen en Hoorn in 1356, Grootebroek in 1364 en Schellinkhout in 1402 (allen het stadsrecht van Medemblik). In Waterland resp. Zeevang kregen Monnickendam in 1356, Edam in 1357 en Purmerend in 1410 stadsrecht. In 1414/15 kwamen in Westfriesland twaalf ‘kleine steden’ (feitelijk bestuurlijke samenvoegingen van dorpen met stedelijke rechtsbepalingen) tot stand. De noodzaak tot deze bestuurlijk-juridische reorganisatie schijnt te hebben gelegen in de tekort schietende rechtspraak en de klachten over ‘knevelarijen’ door de baljuwen. In de handvesten zelf is steeds sprake van ‘onse goede lude ende gemeen ondersaten [die] ... lange tijt in crancken snoden regimente gestaan hebben’.¹⁴ Maar nu terug naar de periode 1356-1357.

Stadsrecht Enkhuizen

Eén van de steeds weer optredende problemen bij de Hollandse stadsrechtvieringen is de juiste datering. De grafelijke kanselarij hanteerde namelijk vanaf het midden van de 13de eeuw de Paasstijl, waardoor het nieuwe jaar aanving op eerste paasdag en niet, zoals nu gebruikelijk, op 1 januari.¹⁵ Aangezien daarmee lang niet altijd rekening werd gehouden, is nog al eens op het verkeerde moment feest gevierd! Zo vierde Enkhuizen 600 jaar stadsrechten in 1955 aangezien in de oorkonde letterlijk staat: *des woensdaghes na Sinte Pouwelsdach conversio in 't jaer ons Heren dusent drie hondert vive ende vijftich*. Dat zou dan op 28 januari 1355 zijn.

Aangezien die datum echter pas voor het eerst voorkomt ná eerste paasdag (24 april) 1355 (waarmee dat jaar aanvangt) gaat het dus om het jaar 1356, en wordt het 27 januari 1356. Ook in Monnickendam en Hoorn is hiermede geworsteld wat heeft geleid tot de omstandigheid dat de viering in Monnickendam een jaar te vroeg plaatsvond (2005) en in Hoorn een jaar te laat zal plaatsvinden (2007). Maar daarover meer bij die beide stadsrechten.

Noordeloos wees begin 1955 al in een artikel bijna terloops op dit probleem.¹⁶ Dat was overigens op een te laat tijdstip om de viering van 600 jaar stadsrechten alsnog naar 1956 te verschuiven. Uiteraard leverde dat wel weer een probleem op voor het 650 jarige jubileum: moest dat nu in 2005 of in 2006 plaatsvinden? Blijkbaar heeft het artikel hierover van De Bruin¹⁷ uit 2001 meer indruk gemaakt; besloten werd het juiste jaar en dus 2006 aan te houden.

En dan nu het stadsrecht zelf. De aanleiding tot de verlening was driedelig. Allereerst was daar het verzoek van de inwoners van de samengevoegde dorpen Enkhuizen en Gommerkarspel, blijkt uit de *narratio*¹⁸ van de stadsrecht-oorkonde van 4 april 1356: *petitioni oppidanorum de eiusdem benignius inclinati* (het verzoek van de inwoners welwillend toegenege). Een tweede aanleiding was de bewuste versteviging van de positie van de graaf door middel van het creëren van nieuwe, hem welwillende steden. Ook de financiële positie van de graaf speelde een rol. Vanwege de kostbare oorlogvoering was de graaf voortdurend krap bij kas zodat hij steeds weer privileges te gelde moest maken. Ook de inwoners van Enkhuizen hebben diep in de buidel moeten tasten om deze voor hen zo belangrijke voorrechten te kunnen verkrijgen. Het kostte al met al 400 oude schilden, een fors bedrag.¹⁹

De gebruikelijke gang van zaken in die tijd was dat de ontvangers van de voorrechten, de zogenaamde *destinatariissen*, met hun verzoek om stadsrecht naar de graaf gingen, met hem onderhandelingen voerden over de voorwaarden en de prijs om vervolgens een akte op te stellen en die ter bezegeling voor te leggen aan de graaf. In dit geval ging dat echter enigszins anders.²⁰ De eerste oorkonde voor Enkhuizen van 27 januari 1356 is bijzonder in die zin dat de graaf bij oorkonde stadsrecht verleent inclusief de specifieke bepalingen voor Enkhuizen maar de artikelen van het stadsrecht van Medemblik, dat wel van toepassing wordt verklaard op Enkhuizen, nog niet opneemt. Die van Enkhuizen haalden echter per omgaande, op

¹⁴ Zo bijv. het handvest van Niedorp van 12 mei 1415; zie M.S. Pols, *Westfriesche stadrechten*, ('s Gravenhage 1888), 33.

¹⁵ J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* ('s Gravenhage 1971), I, 127.

¹⁶ P. Noordeloos, 'Een paar kanttekeningen op het verlenen van stedelijke rechten aan "Enghusen ende Gommerkarspel" onder de naam Enghusen', *West Friesland's Oud en Nieuw* 22 (1955) 5-9. Noordeloos was gemeentesecretaris van Grootebroek en 'een begenadigd amateurhistoricus' (aldus J. de Bruin, zie noot 17).

¹⁷ J. de Bruin, 'Waarom Enkhuizen niet in 1355, maar in 1356 stadsrechten kreeg', in: *Steevast* (2001) 23-28.

¹⁸ De aanhef van de oorkonde waarin de aanleiding wordt vermeld tot de verleende voorrechten.

¹⁹ Kwitantie in Nationaal Archief, Archief Graven van Holland, inv. nr. 1377, nr. 14, fol. 5 vo.

maandag 22 februari 1356, in Medemblik een afschrift van het stadsrecht dat als *vidimus*²¹ werd afgegeven door baljuw Jan van Bruelis en twee schepenen van Medemblik.²² Ze werkten vervolgens flink door en stelden een prachtige stadsrechtorkonde op, geheel in het Latijn, waarin ook de specifieke Enkhuizer bepalingen integraal zijn verwerkt en die vervolgens door de graaf is gezegeled. De datering van deze oorkonde luidt als volgt: *Datum apud Goudam anno Domini millesimo tricentesimo quinquagesimo quinto proxima feria post Dominicam qua cantatur Letare*. [Gegeven te Gouda, in het jaar des Heren 1355, op de dichtstbijzijnde dag na de zondag dat men Letare zingt]²³. In deze akte is ook weer sprake van de Paasstijl zodat de juiste datum waarop de bezegeling in Gouda door de graaf plaatsvond maandag 4 april 1356 is.

De bijzondere bepalingen voor Enkhuizen betreffen de afbakening van het gebied, de 'vrijheid', waarbinnen de rechten zullen gelden²⁴; de verlening van een jaarmarkt; het aantal mannen (30) dat met de graaf 'ter heervaart'²⁵ dient te gaan waarbij die van Grootebroek en Bovenkarspel bijstand moeten verlenen; dat poorters van Medemblik en inwoners van het Overlekerambacht²⁶ geen poorter mogen worden van Enkhuizen en er ook geen poorters van Enkhuizen buiten de stad mogen wonen en een bepaling over een nieuwe plaats voor de stad mocht die verplaatst moeten worden vanwege de dreiging van de Zuiderzee. De belangrijkste bepalingen uit het eigenlijke stadsrecht, dat van Medemblik, betreffen het 'keurrecht', het recht om eigen stedelijke verordeningen op te stellen, en het zg. *ius de non evocando*.²⁷

En tenslotte verkregen de poorters van Enkhuizen op 7 juli 1356 wederom een oorkonde van de graaf met extra voorrechten. Deze was vooral bedoeld om een streep te zetten onder de eerdere onenigheid tussen moeder en zoon, gravin Margaretha en graaf Willem V. De schade die zij en de standen, edelen en steden, elkaar hadden berokkend, werden hiermee kwijtgescholden.

Na Medemblik was Enkhuizen in ouderdom dus de tweede stad in het Westfriesse, echter vrijwel onmiddellijk gevolgd door Hoorn dat ook in 1356 stadsrecht verwierf. Het is in dat verband op zijn minst opmerkelijk te noemen dat enkele eeuwen later bij de bepaling van de volgorde van de zeven *stemhebbende steden van het Noorderkwartier*²⁸ de volgorde bepaald anders zal zijn. Dan geldt Alkmaar als eerste (want oudste) maar daarna is de volgorde: Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnickendam, Medemblik en Purmerend!

20 Zie ook H. van Engen, 'Geen schraal terrein', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005) 83-84, noot 76.

21 Een in het bijzijn van betrouwbare getuigen afgeschreven oorkonde. *Vidimus* = 'wij hebben gezien'.

22 Westfries Archief, oud-archief Enkhuizen inv. nr. 3 (bergnr. 2).

23 Letare is de derde zondag voor Pasen. Dat zou dus maandag 16 maart 1355 zijn. Gelet op de Paasstijl is de juiste datum echter maandag 4 april 1356. Dit klopt ook met de aanwezigheid van de graaf en (de leden van) zijn raad in Gouda op die datum; zie H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) bijlage 1a, 474.

24 'streckende noertwaert, oestwaert ende zootwaert tot in der zee, ende westwaerd streckende an den ban van Boeinker-spel, langhes den wech tweehondert roeden breed'. [streckende noordwaarts, oostwaarts en zuidwaarts tot in de zee, en westwaarts tot de ban van Bovenkarspel, langs de weg, 200 roeden breed].

25 Wanneer de graaf ten strijde trekt tegen zijn vijanden, zijn de standen, de edelen en de steden, en ook de ambachten en de dorpen, verplicht hem te volgen in zijn 'heervaart' volgens een van te voren bepaald quotum.

26 De Vier Noorderkoggen, het ambacht van West-Friesland dat over de Kromme Leek lag.

27 Het recht van de poorters alleen voor de eigen stadsschepenen terecht te moeten staan, ook wanneer zij elders misdrijven hadden begaan.

28 Deze zijn ook in die volgorde vertegenwoordigd in de Staten van Holland onder de 18 stemhebbende steden.

Stadsrecht Hoorn

Algemeen wordt aangenomen dat juist vanwege de Paasstijl van de grafelijke kanselarij Hoorn in 1357 stadsrecht heeft verkregen. In 2007 zal de stad Hoorn dan ook haar 650 jarige stadsrechten gaan vieren. De in de oorkonde opgenomen datering luidt: ‘Ghegheven toe Haerlem int jaer ons heren dusent driehondert ses ende vyftich des zonnendaghes nae onser vrouwen daghe Annunciatio’. Dat is dan inderdaad zondag 26 maart 1357. Op het eerste oog dus recht in de leer en keurig conform de hulpwetenschap der chronologie of tijdrekenkunde! En Noordeloos geeft ook een fraaie (maar geconstrueerde) beschrijving van de ‘ontstaansgeschiedenis’ van deze oorkonde.²⁹

Hier doet zich een interessante kwestie voor met betrekking tot de *intitulatio*, de aankondiging van de hoedanigheid van de verlener van de voorrechten. In de gelukkig bewaard gebleven stadsrechoorkonde van Hoorn staat vermeld dat *Hertoghe Willaem van Beyeren, grave van Holland, van Zeeland, here van Vriesland ende verbeyder der graeffscap van Heneghouwen* eenieder bekend maakt dat hij al deze voorrechten aan Hoorn heeft verleend en er zijn zegel aan heeft gehecht. Willem V wordt dus nadrukkelijk aangekondigd als *verbeider* van het graafschap Henegouwen en niet als *graaf*. Vanaf het moment van het overlijden van zijn moeder, gravin Margaretha, op 23 juni 1356 was Willem echter geen verbeider meer maar was hij automatisch graaf geworden! Vanaf die datum wordt Willem dan ook steevast als *graaf* van Henegouwen vermeld (zijn inhuldiging als graaf vindt tussen 15 en 27 juli 1356 plaats in de steden van Henegouwen). Dit is zelfs een zodanig belangrijke titel dat die vóór die van graaf van Holland wordt vermeld! Het is dan ook onmogelijk dat Willem V in officiële stukken nog als *verbeider* zou worden betiteld.

Er zijn ook nog andere feiten die de stadsrechtverlening in 1356 staven. Zo worden de inwoners van Hoorn al in juli 1356 *poorters* (stedelingen) genoemd en is er een grafelijke kwitantie van 7 juli 1356 vanwege de betaling van 1550 schilden voor het (eerder) verleende stadsrecht. Ook zijn er op 26 maart 1357 geen oorkonden gezegeld terwijl de graaf in die maand niet in Haarlem maar in Middelburg verbleef. En ten slotte verleent Willem V op 7 juli 1356 een aanvulling op de stadsrechten inclusief vergiffenis voor de door Hoorn begane misdrijven tijdens de oorlog tussen hem en gravin Margaretha.³⁰ In deze oorkonde is ook (zoals het hoort) sprake van Willem V als ‘grave van Henegouwen’ en tevens van ‘onse lieve ende trouwe poirteren van onser stede van Hoirne’.³¹ De conclusie is dan ook: de inwoners van Hoorn hebben al op 27 maart 1356 stadsrechten verkregen.

Overigens heeft Hoorn heel wat dieper in de buidel moeten tasten dan Enkhuizen: zij betaalden maar liefst 1550 schilden zoals blijkt uit de eerder genoemde grafelijke kwitantie van 7 juli 1356. Die vermeldt: ‘...dat wi ontfanghen hebben van onsen goeden luden van Hoorne alsoe van horen poert rechte dat si tyghens ons ghecoft hebben vijftien hondert ende vijftich silde...’.³²

De stadsrechoorkonde zelf is zeer afwijkend van die van Enkhuizen aangezien hier de zeven specifiek Hoornse bepalingen in het Middelnederlands zijn opgenomen voorafgaand aan de tekst van Medemblik, die vervolgens woordelijk in het Latijn is ingevoegd. Aan het

²⁹ P. Noordeloos, ‘De ontwikkeling van de vrijheid en de stedelijke jurisdictie van Hoorn’, *West-Friesland's Oud en Nieuw* 24 (1957) p. 16 en 17.

³⁰ Origineel in Westfries Archief, Oud Archief Hoorn, inv. nr. 45 bergnr. 2651, regest nr. 16.

³¹ F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland III* (Leiden 1753-1756) 4.

³² Origineel in Westfries Archief, OAH, inv.nr. 58 Charters, bergnr. 2766, regest nr. 17.

eind van de oorkonde worden vervolgens, wederom in het Middelnederlands, de geijkte formules, de datering en de plaats van verlening toegevoegd. We zullen de specifieke, Hoornse bepalingen nader onder de loep nemen. Voor wat betreft de artikelen die zijn overgenomen van Medemblik houd ik de desbetreffende nummering aan zoals die ook in de stadsrechten van Haarlem, Delft, Alkmaar, Medemblik en Beverwijk worden gebruikt. Op die basis is ook een concordantietabel samen te stellen waarin de overeenkomstige artikelen worden aangegeven. De specifieke Hoornse, in het Middelnederlands gestelde, bepalingen worden door mij met Romeinse cijfers aangeduid.

Afb. 3 Uitsnede van afb. 2 waarin het stadsrecht van Hoorn is vermeld.

In artikel I staat dat Hoorn geen inwoners van de baljuwschappen van Kennemerland, van Westfriesland of Medemblik als poorters zal toelaten. Artikel II vermeldt dat een poorter van een (andere) vrije stad wel als poorter mag worden opgenomen mits hij zijn andere poortrecht opgeeft. Volgens artikel III mag ook eenieder poorter van Hoorn worden door huwelijk (met een Hoornse) of door vererving van goederen. Een nieuwe poorter die binnen een jaar wordt aangesproken vanwege een eerder, elders gepleegd misdrijf, zal geen bescherming genieten volgens het poortrecht; eerst zal hij worden berecht volgens het recht van het gebied waar het misdrijf is gepleegd, aldus art. IV. De graaf behoudt zich al zijn rechten voor aangaande de tol, waag, wissel en maat, en al zijn andere goederen in Hoorn; uitgezonderd dat de poorters van Hoorn mogen tappen zonder tol of tijns te betalen (art. V). De bepaling betreffende de heervaart staat in art. VI: de poorters van Hoorn zullen twaalf mannen leveren. En in art. VII staat de omschrijving van het gebied, de vrijheid, waarbinnen de stadsrechten geldig waren; daarmee werd dat gebied onttrokken aan het baljuwschap van Medemblik.³³ Hierna volgen de 71 artikelen van het stadsrecht van Medemblik.

Na de toekenning van deze belangrijke voorrechten ging Hoorn een periode van bloei tegemoet vooral op het gebied van de visserij en de koopvaardij op Oostzee en Noordzee. In 1396 kreeg de stad Hoorn een belangrijk nieuw privilege: niemand zal schout, schepen of raad van Hoorn kunnen worden tenzij hij drie jaar lang 'schot en schoude' in Hoorn heeft betaald.³⁴ Daarnaast mocht het gerecht het secretarisambt (de stedeklerk), de kosterij en de school 'begeven' terwijl schepenen binnen drie dagen een vonnis zouden moeten geven. Het belangrijkste was echter de uitbreiding van het gebied van de stadsvrijheid vooral vanwege de invloed van de Zuiderzee (die had geleid tot verlies van land). De grootste bloeitijd van Hoorn lag aan het begin van de 17de eeuw toen een belangrijke uitbreiding van de havens plaatsvond ten behoeve van de activiteiten van de V.O.C. De stad Hoorn werd ook de zetel van de *Gecommitteerde Raden van Westfriesland en het Noorderkwartier*.

33 'Voert zo zal die vriede van Hoerne aldus wide begrepen wesen opt oest zide zo zulsi wezen buten den utersten huzen vyf end twintich roeden, op die zuut zide in die zee, op die westzide alzo verre alset bolwerc gaet, ende op die noertsyde van den utersten huzen vyf ende twintich roeden ende voert alzo van der kort graft vyf ende twintich roeden omghaende'. [Voorts zal de vrijheid van Hoorn omvatten 25 roeden buiten de buitenste huizen aan de oostzijde, aan de zuidzijde tot de zee, aan de westzijde tot aan het bolwerk, en aan de noordzijde 25 roeden van de buitenste huizen en verder van de korte gracht 25 roeden in de omtrek].

34 Belasting betaald als inwoner van de stad.

Stadsrecht Monnickendam

Op 25 februari 2005 vond de officiële start plaats van de viering door Monnickendam van 650 jaar stadsrechten. Met betrekking tot die datering deed zich echter ook hier weer een probleem voor. De oorkonde van de graaf waarin hij verklaart het stadsrecht van Medemblik te verlenen is gedateerd 'des woensdaghes nae St. Matthijsdach in het jaer 1355'. Dat zou dan inderdaad 25 februari 1355 zijn maar uiteraard geldt hier de Paasstijl. Het wordt dan 1356 dat zelf weer een schrikkeljaar is waardoor St. Matthijs niet op 24 maar op 25 februari valt, en dus op een donderdag. De eerstvolgende woensdag is dan 2 maart 1356. En om het nog wat ingewikkelder te maken vermeldt het handgeschreven afschrift van deze oorkonde uit 1598 niet St. Mathijsdag maar St. Michielsdag (29 sept.). Dan zou het dus weer gaan om woensdag 30 september 1355! De meest waarschijnlijke datering van dez oorkonde is echter 2 maart 1356. Ook Appel en Haag snijden deze problematiek aan in hun informatieve artikelen over de handvesten van Monnickendam.³⁵ De conclusie is dat 1356 in ieder geval het juiste jaar is. Dan is de volgende vraag of al bij de uitvaardiging van de oorkonde van 2 maart 1356 daadwerkelijk stadsrecht is verleend. Dat is echter niet het geval. De graaf bepaalde in die oorkonde van 2 maart 1356 dat de inwoners van Monnickendam hem een afschrift van het stadsrecht van Medemblik zouden voorleggen dat hij vervolgens, samen met de vrouwe van Waterland, zou zegelen.³⁶ De Monnickendammers hebben de zaak blijkbaar doortastend aangepakt want ruim drie weken later zijn zij met hun concept-oorkonde naar de graaf getogen. Deze zegelt de oorkonde op 27 maart 1356 te Haarlem, overigens zonder de vrouwe van Waterland. Dit blijkt inderdaad de juiste datum van de feitelijke verlening. De voorbeeldoorkonde die schepenen van Monnickendam op 8 november 1356 opstelden ten behoeve van de inwoners van Edam geeft dit namelijk aan. Dat afschrift van hun eigen stadsrecht vermeldt: 27 maart 1356. Monnickendam is dus een jaar te vroeg gaan feesten.

Ook de inwoners van Monnickendam hebben een aardig bedrag moeten neertellen: zoals blijkt uit een rekening in het grafelijke archief ging het om een bedrag van 880 ponden.³⁷ En Monnickendam diende met 30 mannen met de graaf ten strijde te trekken wanneer zij tot heervaart opgeroepen werden. Al in 1357 en opnieuw in 1400 en 1404 vindt uitbreiding plaats van het gebied van de stadsvrijheid. De stad wordt omweld en van poorten voorzien. Handel op onder andere de Oostzee en nijverheid waaronder scheepswerven leiden tot een economisch bloeiende stad. Rond 1630 bereikt de stad haar grootste omvang met ongeveer 4.200 inwoners. Met de afsluiting van de Purmer Ee door de aanleg van de Nieuwendam wordt Monnickendam afgesneden van de zeevaart waardoor een periode van (eeuwenlang) verval intrad.

Stadsrecht Edam

En ten slotte het stadsrecht van Edam. Voor de afwisseling hier geen probleem met de datering! Aangezien de datum na eerste paasdag valt is het 'gewoon' 19 november 1357. Maar toch is hier ook weer iets interessants aan de hand, ook met de data. De Edammers gingen zorgvuldig te werk. Ze wilden graag stadsrechten, wisten hoe de procedure werkte en dat ze

35 L. Appel, 'Hantvesten ende privilegien van Monnickendam en Waterlant', in: *Jaarboek Vereniging Oud Monnickendam* (2004) 48-76; J. Haag, 'Monnickendam 649 of 650 jaar stad', in: *Jaarboek Waterland* (2004) 55-63.

36 Katharine Persijn van Waterland [sinds 1353 vrouwe van Waterland]. De familie Persijn verkocht in 1282 de heerlijkheid Waterland aan de graaf van Holland maar kreeg deze voor de helft weer in leen terug.

37 Nationaal Archief, Archief Graven van Holland, inv. nr. 436, 11.

zelf een destinatarisoorkonde moesten opstellen. Daarvoor gingen ze te rade bij hun ‘stedelijke bureu’ van Monnickendam. Schepenen van die stad stelden keurig een afschrift op van hun eigen oorkonde die vervolgens aan Edam ter hand werd gesteld. Steeds werd de naam van Monnickendam vervangen door die van Adam. Opmerkelijk is dat bij de heervaat het getal van 30 mannen bleef staan dat niet voor Edam maar voor Monnickendam gold en dat de omschrijving van de vrijheid ook die van hun eigen stad betrof. Wellicht had Edam daarover nog niet onderhandeld met de graaf zodat die gegevens nog niet bekend waren. Het afschrift werd keurig gedateerd op de sterfdag (8 nov.) van St. Maarten, de enige heilige wiens feestdag (11 nov.) niet op zijn sterfdag maar op de dag van zijn begrafenis valt! Vrijwel altijd wordt 11 november in verband met St. Maarten aangehaald maar hier is dat dus niet het geval. De akte eindigt met de bepaling: *Et quia presens transscriptum vere et diligenter examinavimus et prospeximus continens de verbo ad verbum verum tenorem cyrographi oppidi de Monikedamme ab illustris principe et magnate Wilhelmo duce de Bavaria comite Hollandie sigillato, nos scabini consules oppidi antedicti sigillum nostrum secretum huic transscripta serie duximus apponendum specialiter ob rogatu.*³⁸

Het heeft daarna nog wel een jaar geduurd voordat de feitelijke stadsrechtverlening plaatsvond. Blijkbaar hebben de onderhandelingen de nodige tijd geveerd vooraleer de stadsrechtsoorkonde kon worden gezegd. Maar blijkbaar waren het succesvolle onderhandelingen: er is geen enkel bewijs voorhanden dat de inwoners van Edam voor hun stadsrecht hebben betaald.³⁹ Dat is echter uitzonderlijk aangezien vrijwel alle steden wel degelijk, en vaak zelfs fors, voor hun stadstrechten hebben moeten betalen. Zo moest Amsterdam in 1342 ook voor de uitbreiding van het stadsrecht een flink bedrag betalen. Graaf Willem IV gaf daarbij toestemming om dit bedrag om te slaan over de Amsterdammers.⁴⁰

Verder valt op dat de Edammers een dag later al een aanvulling op hun rechten kregen. Deels waren dat algemene bepalingen, zoals ook andere steden in deze periode verkregen, maar anderdeels ook enkele belangrijke nieuwe voorrechten zoals de toestemming de oude haven af te dammen en een nieuwe haven en dijk aan te leggen. In verband met die aanlegwerkzaamheden wordt zelfs een taxatiecommissie ingesteld die de schadevergoedingen moet bepalen! Ook krijgen ze het recht drie jaarmarkten te houden, grond te verkopen aan nieuwe poorters, mogen ze een aantal huizen van Middellie binnen hun vrijheid trekken en moeten ze met (slechts) 12 man ter heervaat. En uiteraard wordt ook weer de omvang van de vrijheid bepaald, en wel op een zeer precieze manier: ‘Voert soe sal die vryhede van Adam strecken zuydwaert van Jan Andries soens huse twintich roeden, ende aen die westzyde van Jan Heert soens huse twintich roeden, ende noertwaert van Jan Dirx soens huse twintich roeden, ende oestwaert van Pieter Carps soens huse twintich roeden’.⁴¹ Boschma kenschetst Edam als een damplaats die zich sinds de 14de eeuw als waag- en havenplaats ontplooit tot

38 ‘En omdat wij dit afschrift naar waarheid en nauwkeurig hebben onderzocht en geinspecteerd bevattende van woord tot woord de tekst van de akte van de stad Monikedamme voorzien van het zegel van de roemruchte vorst en rijksgrote, Willem, hertog van Beieren, graaf van Holland, hebben wij, schepenen en raadsliden van eerder genoemde stad (Monnickendam), gemeend ons geheime zegel te moeten plaatsen onder dit afgeschreven document speciaal vanwege het verzoek (van schepenen van Edam)’.

39 C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16^e eeuw* (Hilversum 2003) 86.

40 P.H.J. van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* (Amsterdam 1993) nr. 52.

41 Voorts zal de vrijheid van Edam zich zuidwaarts uitstrekken van Jan Adrieszoons huis 20 roeden, westwaarts van Jan Heertszoons huis 20 roeden, en noordwaarts van Jan Dirxsoons huis 20 roeden, en oostwaarts van Pieter Carpszoons huis 20 roeden.

het logistieke dienstencentrum van de Zeevang met centrale functies voor de export van de zuivelprodukten uit de dorpen in de omgeving.⁴² Terwijl Edam in mindere mate van belang is voor de doorgaande scheepvaart vanuit de Zuiderzee naar andere Noordhollandse plaatsen. De grootste bloei bereikte de stad in de 16de en 17de eeuw, vooral dankzij de scheepsbouw, de haringvisserij en de kaashandel.

Uiteraard is het jammer dat de originele oorkonden van Edam niet bewaard zijn gebleven. Jaap Haag geeft een goed overzicht van de wel bewaard gebleven afschriften en uiteraard ook van de prachtige, vermoedelijk door muizen aangevreten, vidimus uit 1461.⁴³ Het mooiste archiefstuk is toch eigenlijk wel de originele ontwerp-stadsrechtsoorkonde voor Edam, door schepenen van Monnickendam vervaardigd op verzoek van de ‘stedelingen-tobe’ uit Edam die een belangrijke rol heeft gespeeld bij hun stadswording. Bij de viering van 650 jaar stadsrechten in 2007 verdient deze dan 651-jarige oorkonde eigenlijk een ereplaats!

Tenslotte

De stadsrechtverleningen aan deze vier plaatsen in de jaren 1356 en 1357 hebben een duidelijk ‘scharnierpunt’ gevormd in hun geschiedenis. In al die eeuwen zijn de inwoners van deze steden trots geweest op hun stedelijke status. Zij brachten dat bijvoorbeeld tot uiting in de bouw van hun fraaie stadhuisen en andere stedelijke voorzieningen variërend van forse stadspoorten en torens tot waaggebouwen. Hun aloude privileges werden eeuwenlang gekoesterd en wanneer nodig in stelling gebracht tegen eventuele snode aanslagen op hun stedelijke voorrechten en autonomie. Het einde van de Republiek in 1795 betekende weliswaar een fundamentele wijziging in de positie van de steden maar het echte stedelijke sentiment was daarmee nog niet verdwenen. In 1814 wordt het *Reglement omtrent de samenstelling van de Staten der provincies, resp. het Landschap Drenthe* vastgesteld en daarin wordt bepaald welke steden er zullen zijn, met eigen vertegenwoordigers in de Staten der provinciën.⁴⁴ In 1851 valt het doek echter definitief voor de steden in bestuurlijk-juridische zin met de invoering van Thorbecke’s *Gemeentewet*: er worden 1209 gemeenten gevormd. Voortaan zijn alle steden en dorpen wettelijk gelijk, van het dorp Katwoude tot de stad Amsterdam.⁴⁵ Ondanks alle gemeentelijke herindelingen die sindsdien hebben plaatsgevonden kan worden geconstateerd dat de stedelijke trots op de eertijds verworven rechten ook heden ten dage nog onverminderd aanwezig is en genoeg aanleiding vormt voor prachtige stadsrechtvieringen!

42 C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16^e eeuw* (Hilversum 2003) 17.

43 Jaap Haag, ‘Edam 650 jaar stad in 2007. Van verdwenen stadsrechtsoorkonde bleven afschriften bewaard’, in *Oud Edam. Periodiek uitgegeven door de vereniging Oud Edam*, 28(2004)2(juli) 12-16. De vidimus betreft de oorkonde van 20 november 1357.

44 Het betreft: Groningen, Leeuwarden, Franeker, Dokkum, Harlingen, Sneek, Bolsward, IJlst, Sloten, Workum, Hindeloopen, Stavereen, Assen, Coevorden, Meppel, Zwolle, Kampen, Deventer, Hattem, Elburg, Harderwijk, Nijkerk, Zutphen, Lochem, Groenlo, Arnhem, Doesburg, Doetinchem, Wageningen, Nijmegen, Bommel (Zaltbommel), Tiel, Kuilenburg (Culemborg), Utrecht, Wijk, Rhenen, IJsselstein, Montfoort, Amersfoort, Weesp, Amsterdam, Monnickendam, Edam, Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Alkmaar, Purmerende, Zaandam, Haarlem, Leyden, Woerden, Gouda, ’s-Gravenhage, Delft, Schoonhoven, Schiedam, Maassluis, Brielle, Vlaardingingen, Gorinchem, Dordrecht, Rotterdam, Zierikzee, Veere, Middelburg, Vlissingen, Goes, Sluis, Axel, Hulst, Tholen, Willemstad, Bergen op Zoom, Geertruidenberg, Oosterhout, Breda, Tilburg, Heusden, Grave, ’s-Hertogenbosch, Helmond, Eindhoven, Venlo en Maastricht. Helmond viel als gevolg van het K.B. van 16 juli 1815 af (zie volgende noot). Maastricht en Venlo waren in 1814 nog bij de provincie Noord-Brabant ingedeeld maar gingen, na de vorming van de nieuwe provincie, samen met de toegevoegde steden Roermond en Sittard over naar Limburg. Op 27 mei 1818 trad Weert nog toe als ‘stemhebbende’ stad.

45 In 1947 had Katwoude als kleinste gemeente 250 inwoners. Amsterdam als grootste 798.358.

De middeleeuwse stadspensionarissen van Haarlem en Leiden, circa 1447-1572

De Haarlemse en Leidse stadspensionarissen speelden in de 15de en 16de eeuw een belangrijke rol als vertegenwoordigers van het stadsbestuur bij de landsheerlijke instellingen en op de Statenvergaderingen. In deze bijdrage stel ik aan de hand van nieuw (prosopografisch) onderzoek de ontwikkeling van de taken van deze pensionarissen, hun opleiding en carrière, en hun positie ten opzichte van de stadsbestuurders en de grafelijke ambtenaren aan de orde. Hierdoor kan een beter beeld gevormd worden van de technocratisering van het bestuur in de late Middeleeuwen en meer specifiek de rol van de pensionaris in de wisselwerking tussen de landsheerlijke overheid en de Hollandse steden in de Bourgondische en Habsburgse periode.

De pensionaris was ten tijde van de Opstand als adviseur en vertegenwoordiger van het stadsbestuur direct betrokken bij het beleid van de stad en dat van de Staten van Holland. De functie bood de pensionaris ook de mogelijkheid om zijn carrière voort te zetten als stadsbestuurder of functionaris bij de Staten. Zo werd de Leidse pensionaris mr. Paulus Buys, een vertrouweling van Willem van Oranje, in december 1572 gekozen tot landsadvocaat van Holland. Tegelijkertijd werd de pensionaris als belangrijke politieke functionaris steeds meer verantwoordelijk gehouden voor het bestuur en zijn eigen opvattingen. Tijdens het beleg van Haarlem leidde dit tot een wraakactie op de oud-pensionarissen en oud-burgemeesters mr. Lambrecht Jacobsz en mr. Quirijn Dirksz, die vanwege hun trouw aan landsheer Filips II en vermeende contacten met de belegeraars op 27 mei 1573 werden opgehangen.¹

Het pensionarisschap was in de tweede helft van de 15de eeuw opgekomen in de Hollandse steden. De pensionaris werd toen aangesteld om ambtelijke ondersteuning aan de stadsbestuurders te verlenen in juridische zaken en externe contacten. In de bestaande literatuur wordt vrijwel alleen aandacht besteed aan de vraag hoe en wanneer de functie ontstond en de rol van de pensionaris op de Statenvergaderingen.² In deze bijdrage beoog ik een overzicht te geven van de ontwikkeling van het pensionarisambt in Haarlem en Leiden tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode. Beide steden namen een belangrijke politieke en economische positie in binnen het gewest Holland en bieden de mogelijkheid tot vergelijkingen. In tegenstelling tot eerder onderzoek ligt de nadruk niet zozeer op het ontstaan van de functie maar op de vraag hoe het voortbestaan daarvan verklaard moet worden. Moet de ontwikkeling van het pensionarisschap gerelateerd worden aan de integratie van Holland in de Bourgondische en Habsburgse personele unie of speelden intern-stedelijke factoren eveneens een rol? Welke verschuivingen kenden de taken en bevoegdheden van de pensionaris? En hadden deze gevolgen voor de rekrutering van de pensionaris en zijn houding ten opzichte van het stadsbestuur en de grafelijke ambtenaren?

- 1 W. van Everdingen, *Het leven van mr. Paulus Buys. Advocaat van den lande van Holland* (Leiden 1895) 16-20; en W. Jansz Verwer, *Memoriaelboek. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, red. J.J. Temminck (1573-1581; Haarlem 1973) 73, 81, 107. Met dank aan Tom Weterings voor zijn commentaar tijdens het schrijven van dit artikel.
- 2 F.W.J. Koorn, 'Inleiding' in: idem, *Inventaris van het stadsarchief van Haarlem 1245-1572* (Haarlem 2002) 5-32, aldaar 13-17; J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ±1390-1477* (Hilversum 1985) 92-107; en de verwijzingen in noot 6.

Om deze vragen te beantwoorden ga ik, na een korte paragraaf over het ontstaan van de functie, door middel van voorbeelden en een kwantitatieve analyse van de reizen die de pensionarissen maakten uitgebreid in op de taken en bevoegdheden van de pensionaris. Aan de hand van prosopografisch onderzoek schets ik daarna kort de afkomst, opleiding, carrière en contacten van de pensionarissen. Met deze gegevens kan ten slotte de vraag beantwoord worden welke positie de pensionarissen innamen ten opzichte van hun werkgevers en de vertegenwoordigers van de vorst waarmee ze veelvuldig in contact stonden.

Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van gegevens uit de middeleeuwse archieven van Haarlem en Leiden. Vooral de rubrieken in de stadsrekeningen, waarin de betalingen aan salarissen, emolumenten en reiskosten geregistreerd staan, leverden nuttige informatie. Op basis van deze gegevens, aangevuld met de resoluties in de vroedschapsboeken, aanstellingsaktes en diverse andere stukken, konden de aanstellingen en het handelen van de pensionarissen worden gereconstrueerd. Voor het prosopografisch onderzoek leverden de grafelijke leenregisters, universiteitsmatrikels en secundaire literatuur veel informatie op.³

Ontstaan van het pensionarisschap

In de Vlaamse steden waren in de 14de eeuw al pensionarissen actief als gedeputeerden op de Staten. Zij vormden volgens Prevenier het stabiele element in de delegaties, die verder samengesteld waren uit wisselende gerechtsleden. De pensionarissen namen jaren achtereen deel aan de vergaderingen en bouwden in tegenstelling tot de magistraten veel ervaring en deskundigheid op. Ze waren als juridisch geschoolde specialisten eveneens in bezit van de kennis die vereist was om effectief om te kunnen gaan met het steeds ingewikkelder wordende bestuursapparaat. De groep juridisch geschoolde afgevaardigden bij de Staten van Vlaanderen bestond dan ook bijna geheel uit pensionarissen. Toch bleven ze als stadsdienaren weinig autonoom en gebonden aan het politieke beleid van het stadsbestuur.⁴

In Holland deed de stadspensionaris zijn intrede pas na de inlijving van het graafschap in de Bourgondische personele unie. Vanaf 1445 zijn er sporen van de eerste Dordtse pensionaris mr. Klaas Schoenhout terug te vinden, en twee jaar later werd in Leiden mr. Reinier Klaasz aangesteld.⁵ Amsterdam stelde in 1473 mr. Jacob Ruysch als eerste pensionaris aan, Haarlem volgde in 1478 met de aanstelling van mr. Steven Pietersz, Gouda benoemde in 1491 mr. Jan Hendriksz, en Rotterdam ten slotte in 1508 Ijsbrand Pietersz.⁶ Het pensiona-

3 Zie voor een biografisch repertorium met verdere literatuurverwijzingen van de pensionarissen mijn doctoraalscriptie getiteld: *Dienaars van de stad. Het ambtelijke personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572* (Universiteit Leiden, 2005) bijlage 5.

4 W. Prevenier, *De leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)* (Brussel 1961) 252-356, bijlage III; P. Rogghé, 'De Gentse klerken in de 14e en 15e eeuw. Trouw en verraad', *Appeltjes van Meetjesland* 11 (1960) 5-127, aldaar 105-107; en W. Blockmans, 'Flemings on the move. A profile of representatives, 1384-1506' in: W. Blockmans, M. Boone en Thérèse de Hemptinne (ed.), *Secretum scriptorium. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven/Apeldoorn 1999) 307-326, aldaar 309, 315-322.

5 F.C.J. Ketelaar, 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Dordrecht', *Holland* 3 (1971) 53-66, aldaar 58-59; en Hugenholtz, F.W.N., 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Leiden. Bijdrage tot de kennis van de stedelijke ambtenaren in de late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 220-234, aldaar 233-234.

6 J.W. Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 182-198, aldaar 191; J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Het ontstaan van het stedelijk pensionariaat in Gouda: een eerste verkenning' in: *Excursiones Mediaevales. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen* (Groningen 1979) 39-58, aldaar 50-51; P. Knevel, 'Vijfde stad in Holland' in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) 365-392, aldaar 379-380; J. Melles, *Ministers aan de Maas. Geschiedenis van de Rotterdamse pensionarissen met een inleiding over het stedelijk pensionariaat, 1508-1795* (Rotterdam/s-Gravenhage 1962) 27-28; en voor de overige steden: H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 171-191.

risschap verspreidde zich in dezelfde periode ook in niet-Hollandse steden: Antwerpen stelde in 1468 een pensionaris aan, Leuven in 1503 en Maastricht in 1527. Evenals hun Vlaams collegae waren zij vanwege hun juridische onderlegdheid belast met de vertegenwoordiging van de stad op onder meer de dagvaarten; tegelijkertijd ondersteunden ze de stadsbestuurders in bestuurlijke en juridische zaken binnen de stad.⁷ In Leuven splitsten deze taken zich en de stad benoemde vanaf 1559 een buiten- en een binnenpensionaris.⁸

In alle steden, binnen en buiten Holland, ontstond het pensionarisambt als afsplitsing van het klerk- of secretarisambt. Ook in Leiden was dat het geval. Toen Filips de Goede in 1447 zijn chirurgijn mr. Jacob Coudet wilde aanstellen als opvolger van honorair-klerk mr. Jan Rosa, ging de stad hier succesvol tegen in beroep bij het Hof van Holland. De kandidaat van het stadsbestuur, mr. Reinier van Ethen, kon daardoor alsnog worden aangesteld. De formulering van zijn eed maakt duidelijk dat hij de taken van een pensionaris moest vervullen, ook al werd deze benaming nog niet gebruikt.⁹ In Haarlem trad de secretaris in de Bourgondische tijd aanvankelijk op als adviseur van het gerecht. Secretaris mr. Lodewijk van der Heyde wordt in verschillende bronnen al als ‘pensionaris van Haarlem’ aangeduid. Toen de stad de zeggenschap over het klerkambt verloor in 1478, stelde het stadsbestuur mr. Steven Pietersz aan als de eerste officiële pensionaris. Op deze wijze kon de stad zelf bepalen wie als vertegenwoordiger van de stad optrad. Het pensionarisambt werd hierdoor – tijdelijk althans – strikt gescheiden van het secretarisambt; in de aanstellingsakte van de pensionaris werd expliciet vastgelegd dat alle schrijfwerkzaamheden waren voorbehouden aan de secretaris.¹⁰

De nauwe band met het secretarisschap was blijvend, want de taken van de pensionaris konden door de secretaris worden waargenomen. In Haarlem leidde dit tot de benoeming van mr. Lambrecht Jacobsz als pensionaris in 1536; tegelijkertijd bleef hij formeel de functie van stadssecretaris vervullen. In Leiden bezette mr. Jacob de Milde in 1553 een jaar lang beide functies. Na zijn dood in 1564 wilde de Leidse vroedschap een juridisch geschoolde secretaris aanstellen, maar dit was niet mogelijk omdat kandidaat mr. Gerard Melisz nog geen zeven jaar poorter was. Hij werd daarom als tweede pensionaris aangesteld en mr. Paulus Buys bleef de externe vertegenwoordiging voor zijn rekening nemen.¹¹

Aanstelling, taken en bevoegdheden

Na de aanstelling van de eerste pensionaris werd het ambt in Haarlem en Leiden vrijwel onafgebroken vervuld. Zo nu en dan liet de opvolging enige tijd op zich wachten, waardoor de

7 H de Ridder-Symoens, ‘De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraten en stadsfunktionarissen – Leuven en Antwerpen, 1430-1580’, *Varia historica Brabantica* 6-7 (1978) 21-126, aldaar 39-40, 104-105; en O. Moorman van Kappen, ‘De indienstneming en het uit dienst treden van Maastrichts eerste pensionaris (1527-1530)’, *De Maasgouw* 102 (1984) 138-147.

8 L. Wils, ‘Het stadspensionarisschap te Leuven’, *Standen en Landen* 9 (1955) 35-51, aldaar 38-39, 41; en vgl. R.C.J. van Maanen, ‘De pensionaris als archiefvormer’, *Nederlands archievenblad* 90 (1986) 194-203, aldaar 195.

9 Hugenholtz, ‘Clerc Leiden’, 233; Kokken, *Steden en Staten*, 178-178; P.J.M. de Baar, ‘Pensionaris en clerc van Leiden’ in: *Genealogische bijdragen Leiden en omgeving* 1 (1986) 16-20, aldaar 20; H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven 1996) 142-143; en over het stedelijke personeel in het algemeen: A. van Steensel, ‘Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) ter perse.

10 A. Greve, E. Lebaillly en W. Paravicini, *Comptes de l’argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne*, Vol. 2 (Parijs 2002) nr. 1026; Marsilje, ‘Haarlems klerkambt’, 191; Kokken, *Steden en Staten*, 174-175; en Archiefdienst van Kennemerland, Stadsarchief Haarlem (AVK, SAH), inv. nr. 158 (aanstellingsakte, 9 november 1478).

11 AvK, SAH, inv. nr. 9, fol. 13r; en Regionaal Archief Leiden, Secretarie Archief I (RAL, SAI), inv. nr. 384, fol. 157v-158r (1564).

functie soms langer dan een jaar vacant bleef. De pensionarissen werden na een korte proeftijd door de vroedschap voor een bepaalde termijn aangesteld, variërend tussen de twee en de zestien jaar. Gemiddeld bleven ze in Haarlem 9,9 jaar in dienst en in Leiden iets korter met 7,9 jaar, een gemiddelde dat in vergelijking met dat van de stadssecretarissen ongeveer vijf jaar lager ligt. Het lagere gemiddelde hield verband met het feit dat in Haarlem drie van de negen en in Leiden vier van de zestien pensionarissen in het harnas stierven – mr. Cornelis van Schoonhoven en Johan van Dompelaar waren zelfs niet langer dan een jaar in dienst.¹²

De pensionaris werd aangesteld om de burgemeesters en de schepenen in hun werkzaamheden te ondersteunen. De aanstellingsaktes zijn een eerste (normatieve) bron, die meer inzicht geeft in hun taken en bevoegdheden. In de eed die mr. Reinier Klaasz voor het gerecht aflegde in 1447 worden de drie hoofdtaken van de pensionaris genoemd: het geven van raad aan het gerecht in allerlei zaken die de stad of het land aangaan, het adviseren van de stedelijke rechters en het maken van reizen voor de stad. De nadruk lag op zijn taak als raadsman, wat ook doorklinkt in de aanstellingsakte van zijn Haarlemse collega mr. Steven Pietersz. Hij werd aangesteld om ‘voir alle rechteren ende tot allen steden ende plaetsen dair dat gebueren zal, alsoe wel buyten slants als binnen slants, te vervolgen ende te sustineren al sulke processen, gedingen ende saicken als die zelve stede nu ter tijt uuytstaen ende te doen heeft ende noch hier namaels hebben mach’.¹³

In de 16de-eeuwse aanstellingsaktes wordt het takenpakket van de pensionaris echter anders geformuleerd. Volgens het concept van de aanstellingsakte van mr. Jan van den Briel moest hij van alles wat er op de dagvaarten besproken werd een register bijhouden om verslag te kunnen doen aan de burgemeesters. De verschuiving in de formulering van de taakomschrijving komt nog explicieter naar voren in de aanstellingsakte van mr. Willem Pietersz uit 1534, die als volgt luidt:

‘dat hij gehouden sal wesen (...) te reysen (...) tot allen tyden als hy des versocht zel worden, oick zal hij gehouden wesen by geschrifte te stellen alle tgunst dat by hem van der stede wegen gehandelt ende gedaen zel worden. Te weeten alle tgeene dat up dachvaerden ende andere reysen geproponeert ende wat dair up geantwoert zal worden, bij wyen ende van wyens wegen (...). Ende daer of houden telcken behoirlicke register twelck hij gehouden zal wesen tot allen tyden over te leveren in handen van den burgermeesteren tot hoerluyder vermaningen (...). Noch die voors. meester Willem gehouden wezen insgelycx den burgermeesteren over te leveren ende te presenteren alle die stucken ende scrifturen, tzy van processen oft anders als hy van der stede wegen onder hem zel moegen hebben off uuyt saecke zijre officie gesproken zel moegen wesen. Voert zal [hij] gehouden wesen by huys wesende dagelicx ten gesette ure te compareren upter stedehuys gelyck die van den gerechte ende oeck comen in der processien nae ouder gewoenten.’¹⁴

12 Enkele pensionarissen werden op oudere leeftijd aangesteld. Mr. Cornelis van Alkemade, Johan van Dompelaar en mr. Cornelis van Schoonhoven stierven door ziekte; RAL, SAI, inv. nr. 384, fol. 57r; A.S. de Blécourt en J.J.A. Wijs, *Kenningboek der stad Leiden, 1553-1570* (Utrecht 1936) 34; en AvK, SAH, inv. nr. 5, fol. 57v.

13 De eed van mr. Reinier Klaasz: ‘Ic sweere, dat ic (...) altijt, als my van den gerechte van Leyden raet gevraecht wort, roerende der stede saken of des lands saken of profiten derselver of van justicie te doen by den scout ende scepenen voirs., dat ic dan dien raet truwelic ende rechtvaerdelic geven sal na mynen besten wetenscip (...), ende dat ic alle bootschappen (...) truweliken [sal] doen.’ P.J. Blok, *Leidsche rechtsbronnen uit de Middeleeuwen* (Den Haag 1884) 168-169; en AvK, SAH, inv. nr. 158.

14 AvK, SAH, inv. nr. 159; en mr. Pieter Willemsz: RAL, SAI, inv. nr. 61, fol. 3r-3v.

Afb. 1 Quirijn Dirksz Talesius, oud-pensionaris van Haarlem, wordt op weg naar de galg getroost door vrouw en dochter. Reinier Vinkeles (1741-1816). Kopergravure. Archiefdienst voor Kennemerland, Haarlem.

In deze aanstellingsakte ligt de nadruk allereerst op de externe vertegenwoordiging van de stad en de verslaggeving daarvan aan de burgemeesters en pas in tweede plaats op zijn rol als raadsman van het gerecht. Deze omkering in de taakomschrijving zou kunnen duiden op een verschuiving in de werkzaamheden van de pensionaris aan het einde van de 15de eeuw.

Of dit daadwerkelijk zo was, is moeilijk vast te stellen. Het is allereerst lastig om te concretiseren wat de taken van de pensionaris binnen de stad waren, omdat de bronnen hier weinig informatie over geven. In Haarlem en Leiden moest de pensionaris in de 16de eeuw dagelijks op het stadhuis aanwezig zijn wanneer hij niet op reis was. Op de vergaderingen moest hij het gerecht en de vroedschap rapport doen van zijn dienstreizen, verslag geven van wat er op de dagvaarten besproken was en raad geven.¹⁵ In de 15de-eeuwse Leidse vroed-

¹⁵ Blok, *Rechtsbronnen*, 168-169; RAL, SAI, inv. nr. 61, fol. 3r: 'voert zal [hij] gehouden wesen by huys wesende dagelicx ten gesette ure te compereren upter stedehuys gelyck die van den gerechte'; en AvK, SAH, inv. nr. 4, fol. 225v: 'zoe werdt hij

schapsboeken wordt de aanwezigheid van de pensionaris op de vergaderingen vermeld, maar in de 16de eeuw was dit in zowel Leiden als Haarlem niet het geval. Toch mag er vanuit gegaan worden dat ze doorgaans aanwezig waren op de vergaderingen van het gerecht of de vroedschap, omdat de Leidse pensionaris bijvoorbeeld regelmatig het woord voerde.¹⁶

Het is onduidelijk in hoeverre de pensionaris als juridisch adviseur optrad bij de schepenbank. Het is waarschijnlijk dat er in de Bourgondische tijd alleen gebruik werd gemaakt van zijn juridische kennis bij ingewikkelde processen die voor het Hof van Holland en de Grote Raad gevoerd werden. Bij bijzondere juridische kwesties won Leiden tussen 1452 en 1462 ook advies (*consilia*) in bij rechtsgeleerden aan de universiteiten van Keulen, Leuven en Parijs.¹⁷ Voordat de steden in het laatste kwart van de 15de eeuw procureurs aan de hoven in vaste dienst namen, traden de pensionarissen ook als zodanig op voor de steden. Vooral mr. Pieter de Milde maakte uitzonderlijk veel reizen (zie tabel 2) naar Den Haag en Mechelen om processen waarin Leiden betrokken was te behartigen.¹⁸ De steden konden ook op ad hoc-basis of zelfs voor langere tijd juristen inhuren voor specifieke juridische kwesties. In Haarlem was van 1447 tot 1449 mr. Voppe en van 1467 tot 1474 mr. Staes van Elden in dienst, en in Leiden vervulde oud-pensionaris mr. Willem van Oijen de functie van raadsman tussen 1517 en 1525. Hij moest 'dagelick bij den gerechte commen upter stede huys upte behoerlicke ure ende tbeste helpen ende raden tot profijit van der stede'.¹⁹ Pas in 1564 was er weer behoefte aan een raadsman en de Leidse vroedschap stelde toen mr. Gerard Melisz aan als tweede pensionaris. Mr. Paulus Buys had het te druk gekregen om de schepenen te adviseren in juridische zaken. Mr. Gerard Melisz moest als opvolger van de stadssecretaris dagelijks toezicht houden op de schrijfkamer, maar daarnaast op de vergaderingen van het gerecht aanwezig zijn om met 'raedt en advys te assisteren' bij de rechtspraak.²⁰

In tabel 1 zijn de reizen van de pensionarissen uit een aantal steekproefjaren geanalyseerd. De jaren zijn met een interval van twintig jaar gekozen, mits er een stadsrekening met voldoende informatie uit dat jaar beschikbaar was. Over de laatste twee decennia van de 15de eeuw zijn maar beperkt of zelfs geen gegevens overgeleverd in de Haarlemse en Leidse rekeningen. Uit de tabel blijkt allereerst dat de pensionarissen in Haarlem gemiddeld 146 da-

gehouden alle dage ende telcker ure als de burgermeesteren, scepenen ende weesmeesteren hem ontbyeden sullen by hem te commen ende alle vergaderdagen bij den voors. burgermeesteren op der stede huys present te weesen'.

- 16 In de Leidse vroedschapboeken is het soms duidelijk wat door de pensionaris gezegd werd ('Is geopent by...'), terwijl in Haarlem de sprekers nooit bij naam genoemd worden.
- 17 M. van Luijk, 'The city magistracy in Leiden and academic legal advice around the middle of the fifteenth century' in: K. Goudriaan, J. van Moolenbroek en A. Tervoort (eds), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden/ Boston 2004) 69-85, aldaar 73-84.
- 18 M.-C. le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001) 143-144. Mr. Pieter de Milde hield zich voornamelijk met juridische zaken bezig en reisde zelden ter dagvaart (zie tabel 2). Dit ging nog meer op voor mr. Jacob Nuweveen. In 1486 maakte hij twee reizen naar Gouda en Oudewater met burgemeester Jacob van Bosschuysen. In dit jaar maakte mr. Jan van Leiden echter ook reizen voor de stad inzake juridische kwesties, RAL, SAI, inv. nr. 559, fol. 94v en 96v; en H. Kokken, 'De Leidse pensionaris, 1477-1494' in: J.W. Marsilje e.a. (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 124-129, aldaar 126.
- 19 Mr. Staes bemoeide zich uitsluitend met processen waarbij Haarlem betrokken was. Voor zijn reizen toucheerde hij een wedde van 32 pond Hollands; AvK, SAH, inv. nr. 358, fol. 43r; en Marsilje, 'Klerkambt', 189. RAL, SAI, inv. nr. 383, fol. 201v-202v (1513). Mr. Willem van Oijen was prominent aanwezig op de vroedschapsvergaderingen maar maakte zelden reizen. In 1525 nam hij ontslag, omdat hij na al zijn activiteiten 'geen arbeyt ofte moeyten en mach ende voert zijn gemack begeert.'; inv. nr. 384, fol. 59r.
- 20 RAL, SAI, inv. nr. 385, fol. 157v-158r (1564); en inv. nr. 61; fol. 48r (1564). In 1568 maakte mr. Gerard Melisz vijf reizen naar Den Haag aangaande juridische zaken; inv. nr. 638, fol. 39r-39v, 41r-41v, 44v, 45v-46r.

Tabel 1 Bestemmingen van de reizen gemaakt door de pensionarissen (in procenten), totaal aantal reizen en reisdagen

Haarlem	Den Haag	Brussel en Mechelen	Overig	Totaal	Dagen
1478-79	46,1	7,8	46,1	13	190
1505-06	64,3	21,4	14,3	14	143
1515-16	60,0	30,0	10,0	20	240
1525-26	66,7	23,8	9,5	21	122
1537	90,0	10,0		20	151
1546	75,0	12,5	12,5	19	130
1556	73,3	6,7	20,0	30	92
1565*	50,0	25,0	25,0	8	89

*Mr. Cornelis van Alkemade maakte na 7 augustus 1565 wegens ziekte geen reizen meer.

Bronnen: AvK, SAH, inv. nr. 364, fol. 36r-59r; inv. nr. 388, fol. 24v-33r; inv. nr. 398, fol. 32r-51v; inv. nr. 408, fol. 39v-57v; inv. nr. 420, fol. 43v-61r; inv. nr. 429, fol. 42r-62v; inv. nr. 439, fol. 44v-81v; inv. nr. 448, fol. 25v-42r; RAL, SAL, inv. nr. 523, fol. 54r-66r; inv. nr. 533, fol. 52r-68v; inv. nr. 552, fol.

gen en in Leiden 126 dagen per jaar op reis waren voor de stad.²¹ De Leidse pensionaris maakte meer maar ook kortere reizen dan zijn Haarlemse collega. Dit kwam onder meer doordat het mogelijk was op een dag tussen Leiden en Den Haag heen en weer te reizen. Veruit de meeste dienstreizen hadden Den Haag als bestemming. Brussel en Mechelen werden regelmatig aangedaan omdat de centrale overheidsinstellingen hier gevestigd waren. Voor overleg met de dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland reisde de Haarlemse pensionaris af en toe naar Leiden, en soms werd er voor dagvaarten of om de vorst te spreken naar andere Hollandse, Utrechtse, Brabantse of Vlaamse steden gereisd. In 1478 ondernam mr. Steven Pietersz bijvoorbeeld driemaal een dienstreis naar Utrecht en Wijk bij Duurstede om de bisschop van Utrecht te spreken en tweemaal naar Brugge waar Maximiliaan van Oostenrijk verbleef.²² Het aantal reizen schommelde per jaar afhankelijk van de omstandigheden en kwesties die speelden. Het hoge aantal reisdagen in 1515 had te maken met het aantal reizen dat naar Brussel gemaakt moest worden voor de bedonderhandelingen, de nieuwe verponding en handelskwesties.²³

Het is duidelijk dat de pensionaris reeds in de Bourgondische tijd te vaak van huis was om als permanent adviseur van het gerecht te kunnen optreden. De nadruk lag op zijn taken als representant van de stad. In welke zaken vertegenwoordigden de pensionarissen Haarlem en Leiden? In tabel 2 zijn de reizen van de pensionarissen uit dezelfde steekproefjaren als de voorgaande tabel in verschillende categorieën ondergebracht. Tijdens een reis konden verschillende zaken geregeld worden en daardoor is de categorisering enigszins arbitrair. In

²¹ Het aantal reizen dat de pensionaris alleen ondernam varieerde sterk per jaar en was afhankelijk van het doel van de reis, de veranderingen in het takenpakket van de pensionaris zijn er daarom niet in af te lezen. Wanneer het totaal aantal dienstreizen van de stedelijke bestuurders en functionarissen in ogenschouw wordt genomen, dan gelden dezelfde overweging. In de 16de eeuw waren de pensionarissen betrokken bij 40% tot 70% van het totaal aantal dienstreizen.

²² AvK, SAH, inv. nr. 364, fol. 36r-59v.

²³ De afname van het aantal reisdagen na 1525 hield mogelijk verband met de afname van het aantal vergaderdagen van de Staten. Ook werden er reizen gemaakt op kosten van de Staten in plaats van de steden; J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990) 93-94.

Leiden	Den Haag	Brussel en Mechelen	Overig	Totaal	Dagen
1451-52	92,8	3,6	3,6	28	124
1465-66	86,1	8,3	5,6	36	131
1475-76	66,7	24,2	9,1	33	142
1492-93	85,7	10,7	3,6	28	97
1505-06	68,2	13,6	18,2	22	148
1515-16	69,2	20,5	10,3	39	242
1525-26	72,8	13,6	13,6	22	132
1534-35	61,5	7,7	30,8	13	52
1545-46	76,0	12,0	12,0	25	145
1555-56	86,4	9,1	4,5	22	91
1567-68	82,4	17,6		17	78

55v-93r; inv. nr. 563, fol. 50r-67v; inv. nr. 585, fol. 24r-29v; inv. nr. 596, fol. 29v-46v; inv. nr. 606, fol. 25r-41r; inv. nr. 617, fol. 25v-32r; inv. nr. 626, fol. 18r-25r; inv. nr. 629, fol. 20r-28r; en inv. nr. 638, fol. 38v-46r.

deze gevallen heb ik afgewogen wat als hoofddoel van de dienstreis moet worden aange-merkt. Een reis naar een dagvaart over een bedde voor de landsverdediging valt bijvoorbeeld onder de categorie ‘financiën’ en niet onder ‘defensie’.²⁴

Aan de hand van de gegevens uit de laatste twee kolommen van tabel 2 kan berekend worden dat in de steekproefjaren ongeveer 45% van het totale aantal dienstreizen van de pensionarissen een dagvaart van de Staten-Generaal of de Staten van Holland als bestemming had – al konden er per jaar grote verschillen zijn. Niettemin wordt duidelijk dat veel overleg op de dagvaarten overgelaten werd aan de pensionarissen. Alleen wanneer er belangrijke beslissingen genomen moesten worden, reisden er burgemeesters mee.²⁵ Een uitzondering vormde het laatste kwart van de 15de eeuw toen de pensionarissen nauwelijks ter dagvaart reisden. Zowel mr. Steven Pietersz uit Haarlem als zijn Leidse collega’s mr. Pieter de Milde en mr. Jacob Nuweveen hielden zich voornamelijk met juridische zaken bezig.²⁶

Veel van de reizen die de pensionarissen maakten, waren gerelateerd aan financiële zaken (gemiddeld 36%). Op de dagvaarten werden vaak financiële zaken behandeld: de beddeonderhandelingen, de correctie van de kohieren van de tiende penning, verpondingen, impo-
stverpachtingen, en belastinggeschillen. Verder behartigde de pensionaris ook de financiële zaken van de stad bij de raadsheren en de rekenkamers. Deze konden het verkrijgen van uitstel van de betaling van de bedde, de muntpolitiek van de landsheer, het verlengen van de

²⁴ Voor de onderwerpen op de dagvaarten zie: Kokken, *Steden en Staten*, 138-143; J.P. Ward, *The cities and States of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain* (dissertatie Universiteit Leiden, 2001) 134-137; en Koopmans, *Staten van Holland*, 86.

²⁵ Dit beeld wordt bevestigd door de berekening van Tracy over de periode 1542-1562. In deze periode had 49% van alle reizen van de Haarlemse pensionaris een dagvaart als bestemming, voor zijn Leidse collega was dit 52%; J.D. Tracy, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body-politic* (Berkeley etc. 1990) 124-125; en Koopmans, *Staten van Holland*, 17.

²⁶ Kokken, *Steden en Staten*, 158-159, 175 en 182, noot 132. Hij berekende dat de pensionarissen in de periode 1477-1481/1494 niet meer dan 3% van de dagvaartmandaten vervulden. In 1478-1479 maakte mr. Steven Pietersz diverse reizen voor een proces tegen enkele Engelsen, daarnaast reisde hij tweemaal ter dagvaart over steun aan Arkel en Gorinchem in de oorlog tegen Gelre; AvK, SAH, 364, fol. 36r-37r. Mr. Pieter de Milde behartigde vooral kleinere processen aan het hof te Den Haag in 1475-76, daarnaast reisde hij driemaal ter dagvaart naar Gent; RAL, SAI, inv. nr. 552, fol. 86r-86v, 87r-87v.

Tabel 2 Reisdooelen van de Haarlemse en Leidse pensionarissen (in procenten) en aantal bezochte dagvaarten (absoluut)

Haarlem	CO/GL	SB	FIN	DEF	JUR	WAT	HAN/NIJ	DIV	TOT	DAG
1478-79			7,7	15,4	69,2		7,7		13	2
1505-06			50,0	7,1	14,3	7,1	21,5		14	10
1515-16	20,0	5,0	35,0	15,0	10,0		15,0		20	12
1525-26		14,3	38,1		23,8	14,3	9,5		21	8
1537			60,0		35,0		15,0		20	7
1546		15,8	5,3	10,5	36,8	10,5	21,1		19	5
1556	3,3	3,3	63,5		10,0	16,6	3,3		30	19
1565			25,0	12,5		25,0	37,5		8	3
Leiden	CO/GL	SB	FIN	DEF	JUR	WAT	HAN/NIJ	DIV	TOT	DAG
1451-52	17,9		46,3		17,9		17,9		28	17
1465-66	2,7	5,6	41,7		41,7		8,3		36	23
1475-76	9,1	9,1	3,0		75,8			3,0	33	3
1492-93		3,6	53,5	14,3	7,1		14,3	7,1	28	14
1505-06	9,1	4,5	40,9	13,7			22,8	9,1	22	12
1515-16	2,6	2,6	66,6	5,1	20,5			2,6	39	14
1525-26		13,6	41,0		31,8		13,6		22	11
1534-35	38,4	7,7	7,7	23,1	15,4	7,7			13	5
1545-46	4,0	4,0	16,0		60,0	12,0		4,0	25	7
1555-56	4,5		59,2	4,5	22,8		4,5	4,5	22	13
1567-68	23,5	5,9	23,5		23,5		11,8	11,8	17	8

Legenda: CO/GL = Centrale Overheid/Gemeenland; SB = Stedelijk Bestuur; FIN = Financiën; DEF = Defensie; JUR = Juridische zaken; WAT = Waterstaat; HAN/NIJ = Handel/Nijverheid; DIV = Diversen; TOT = Totaal aantal reizen; en DAG = Aantal bezochte dagvaarten.

Bronnen: zie verwijzingen bij tabel 1.

‘Staat en atterminatie’ waarin het financiële beleid van de stad door de landsheer in detail werd bepaald nadat de steden surséance van betaling hadden verkregen, maar ook de hoogte van de stedelijke belastingen betreffen.²⁷

De onderhandelingen over de buitengewone bedde, die de landsheer voor bijzondere zaken – meestal de financiering van zijn militaire operaties – mocht vragen aan zijn onderdanen, waren in het bijzonder een tijdrovend proces. Een voorbeeld kan dit illustreren: mr. Lambrecht Jacobsz en de Haarlemse burgemeester Joost van Hillegom reisden op 27 februari 1556 naar Brussel, om tijdens een dagvaart van de Staten-Generaal bij monde van de president en enkele raadsheren van de Raad van State het verzoek van de koning aan te horen, die ‘omme t'groot achterweegen van den oerloge jegens Vranckrijk van den landen geeyst [had] den hondertsten penninck van alle de onroerende goeden ende den vyftigsten penninck van den negociacie ende comanscappen’. Vervolgens vergaderden de Staten van Hol-

27 Kokken, *Steden en Staten*, 216-232; Koopmans, *Staten van Holland*, 93; en RAL, SAI, inv. nr. 629, fol. 20r. Baynaert Say reisde op 15 december 1525 naar Den Haag voor een nieuwe ‘ordinantie op de munte’; AvK, SAH, inv. nr. 408, fol. 43v-44r. Mr. Lambrecht Jacobsz verbleef in 1546 36 dagen in Den Haag, Mechelen en Brussel om de Staat te verlengen en toestemming voor een loterij te verkrijgen; inv. nr. 429, fol. 55r-56r. Mr. Lambrecht Jacobsz voerde in 1556 overleg met enkele raadsheren over de hoogte van de stedelijke accijnzen; inv. nr. 439, fol. 80r-81r.

land in de maanden mei en juni in Den Haag verder over de wijze waarop de belasting opgebracht zou moeten worden. Ze besloten om de koning te verzoeken om deze belasting om te zetten in een 'gracelicke ende verdrachelycke beede'. Via de stadhouder liet de koning weten dat hij hier in principe geen bezwaar tegen had, maar dat de aangeboden bedde van 300.000 gulden – te innen door middel van de tiende penning en een omslag op de schiltalen – niet acceptabel was. Op 22 juli besloten de Staten van Holland daarom nogmaals naar Brussel te reizen om te overleggen, waar men de koning uiteindelijk 333.000 gulden toe-kende als buitengewone bedde.²⁸ In sommige gevallen onderhandelden de steden verder met de grafelijke gecommiteerden over kortingen ('gracie') op hun deel van de bedde.

De financiering van de landsverdediging kon ook aanleiding zijn voor een dagvaart, zeker wanneer de veiligheid van de scheepvaart en handel in het geding was (tabel 2). Op 9 juni 1546 reisde de Leidse pensionaris mr. Jacob de Milde met burgemeester Klaas Cornelisz bijvoorbeeld af naar Den Haag 'ter dachvairt (...) omme te adviseren wat men doen soude jegen die Schotten die nyet jegenstaende die paspoerten van die coninginne die visschers ende andere scepen van Hollant nemen'. Binnen de landsgrenzen konden zich ook problemen voordoen, want mr. Reinier Klaasz reisde op 8 december 1452 'by den stedehouder ende rade van Hollant om mit hemluyden te spreken hoe dat onse poorteren in Vlaanderen niet trecken en dorsten'.²⁹ Voor de pensionaris was er wat betreft de handel en nijverheid ook werk te doen wanneer er conflicten waren over tollens, de stapel van Dordrecht, de binnenvaart en de buitenningen. Zonder in details te treden, kan vastgesteld worden dat de pensionaris deze zaken, die vaak juridische aspecten kenden, in zijn portefeuille had.³⁰

Om weer terug te keren naar tabel 2: de reden waarom de Haarlemse pensionaris meer reizen maakte dan zijn Leidse collega inzake de waterstaat was dat de dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland in Leiden gevestigd waren. In 1556 maakte mr. Lambrecht Jacobsz vijf reizen naar Leiden om dijkgraaf en heemraden over te halen een 'sluys in den oost houck van de groote waele ten halffweegen [tussen Amsterdam en Spaarndam] souden maecken ende leggen'.³¹ De pensionarissen maakten ook nog reizen voor zaken die het centrale bestuur of het gemeenland aangingen. Zo verbleef de Leidse pensionaris mr. Willem Simonsz in oktober 1506 negentien dagen in Mechelen voor overleg over het landsbestuur na de dood van Filips de Schone. Mr. Jan van den Briel bezocht op 20 november 1515 een dagvaart ter gelegenheid van de aanstelling van Hendrik van Nassau als stadhouder over Holland.³² Doorgaans echter werden de ceremoniële taken van de Staten bij huwelijken, begrafenissen en intredes van de vorst, zijn familie of hoge ambtenaren overgelaten aan de gerechtsleden. Ten slotte maakte de pensionaris reizen voor kwesties die het bestuur of rechten van de stad aangingen. Op 14 november 1475 werd mr. Pieter de Milde bijvoorbeeld naar Jan Halewijn

²⁸ Mr. Lambrecht Jacobsz maakte uiteindelijk elf reizen met een totale duur van 64 dagen; AvK, SAH, inv. nr. 439, fol. 48v-49v, 55r-56v, 57v-59v, 60v-62r, 65v-66r. Zijn Leidse collega mr. Cornelis van Veen maakte voor deze onderhandelingen veertien reizen van in totaal 57 dagen, RAL, SAI, inv. nr. 629, fol. 20r-23v, 25r, 28r.

²⁹ RAL, SAI, inv. nr. 626, fol. 20v; en inv. nr. 523, fol. 54r. Nog een voorbeeld: op 24 juni 1526 reisde Baynaert Say naar een dagvaart te Den Haag om het rapport van mr. Simon Albrechtsz, pensionaris van Leiden, over de vredesonderhandelingen met Zweden te Bremen aan te horen; AvK, SAH, inv. nr. 408, fol. 53r-53v.

³⁰ Enkele voorbeelden: burgemeester Izaak Alwijnsz en mr. Simon van Assendelft gingen op last van de president van het Hof van Holland op 4 januari 1516 naar Den Haag inzake de buitenningen; RAL, SAI, inv. nr. 596, fol. 33r. Mr. Lambrecht Jacobsz reisde op 4 mei 1546 naar Amsterdam, omdat 'men meer tot Aemstelredam ten exchysse geeft van een ton Harlems bier dan van een tonne Gouts bier'; AvK, SAH, inv. nr. 429, fol. 44v-45r. Zie verder in het algemeen: Tracy, Holland, 52-60 89-114.

³¹ AvK, SAH, inv. nr. 439, fol. 45r-48r en 59v-60v.

gestuurd om 'van hem te eysschen ende te ontfangen die (...) mandemente, dair hij mede seyde gemachticht te wesen die burgermeesteren te setten binnen Leyden'.³³

Ten slotte de categorie reizen die betrekking had op juridische zaken. Deze reizen vielen doorgaans niet samen met een dagvaart, omdat daar weinig juridische zaken besproken werden. Van de reizen die de Haarlemse pensionaris maakte in de steekproeffaren had gemiddeld 25% te maken met juridische zaken. Voor zijn Leidse collega ging het om 29% (tabel 2). Dit zijn echter slechts grove indicaties. De pensionaris trad niet meer op als procureur na de aanstelling van vaste procureurs aan het einde van de 15de eeuw. Het bleef niettemin zijn taak om de stedelijke processen 'te vervolgen', en hij reisde regelmatig naar de stadsprocureurs en advocaten om hen te informeren en te instrueren.³⁴ Bij belangrijke processen was er doorgaans een delegatie van de stad aanwezig. Baynaert Say reisde op 29 september 1525 bijvoorbeeld naar Mechelen om 'te solliciteren (...) die terminacie van den processe tusschen den drapeniers ende die voors. stede [Haarlem] mit dat dairan cleef'. De processen die de schouten tegen Haarlem en Leiden hadden aangespannen om bij alle bestuursvergaderingen aanwezig te mogen zijn, werden ook zo belangrijk geacht dat zowel burgemeesters als de pensionaris aanwezig waren.³⁵

De kwantitatieve analyse van de reizen maakt duidelijk dat de pensionaris voornamelijk actief was als externe vertegenwoordiger van de stad. Hij was vaak afwezig en wanneer hij in de stad was, moest hij met de stadsbestuurders overleggen. Veel tijd om aan de schepenbank deel te nemen bleef niet over. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw lag de nadruk ook niet meer op de juridische vertegenwoordiging, maar hield de pensionaris zich bezig met een breed spectrum van zaken die het stedelijk bestuur aangingen. Dit betekende dat hij een goede onderhandelaar moest zijn en kennis moest hebben van financiële en juridische zaken, (inter)nationale politieke verhoudingen, de handel en nijverheid, en de waterstaat. Daarnaast had hij een archiverende taak en moest hij een register bijhouden van wat er op de dagvaarten besproken werd.³⁶ Over de taken van de pensionaris binnen de stad geven de bronnen minder duidelijkheid. Allereerst moest hij rapport doen van zijn dienstreizen en de burgemeesters en vroedschap adviseren tijdens vergaderingen in allerlei bestuurlijke en juridische zaken. De pensionaris was ten slotte belast met het informeren en instrueren van de stadsprocureurs en advocaten in Den Haag en Mechelen.³⁷

32 RAL, SAI, inv. nr. 585, fol. 26r; en AvK, SAH, inv. nr. 398, fol. 36v.

33 RAL, SAI, inv. nr. 552, fol. 80r-80v. En Baynaert Say werd op 17 februari 1526 naar Gerrit van Assendelft gestuurd met het verzoek of hij de wet in Haarlem wilde komen verzetten; AvK, SAH, inv. nr. 408, fol. 46r-46v. In 1556 probeerde Haarlem 'de hoge ende lage jurisdictie van Spaenedamme, tclerck ende boodtampten van Haerlem [te kopen], alsoe die by de Co Mt openbaerlick, venael an tstadhuys ende kerckdeure van Haerlem gestel waeren by bilietten'; inv. nr. 436, fol. 75r-76r.

34 Melles, *Ministars aan de Maas*, 8-9. Een voorbeeld van juridische zaken op een dagvaart: op 4 mei 1466 reisde mr. Aernt Muilaert en burgermeester Beukel Heerman ter dagvaart naar Den Haag om te voorkomen dat enkele gevangene Gelderse kooplui veroordeeld werden 'overmits dat die steden van desen lande veel goeden comanscappen ende hantieringe hadden in den lande van Gelre'; RAL, SAI, inv. nr. 533, fol. 58r.

35 AvK, SAH, inv. nr. 408, fol. 49v. Het proces van de Haarlemse schout in 1546; inv. nr. 429, fol. 50v-52r, 54r-55r, 61v. De Leidse schout spande een vergelijkbaar proces aan in 1568; RAL, SAI, inv. nr. 638, fol. 40r-40v, 41r. Zie verder: H. Goudappel en F. Snapper, 'Het Leidse schoutambt, 1564-1795', *Leids jaarboekje* 71 (1879) 31-58, aldaar 35; en J.W. Marsilje, 'Aspecten van de Haarlemse vroedschap in de middeleeuwen' in: H. Brokken, F. Koorn, A. van der Steur (red.), *Hart voor Haarlem. Liber Amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem z.j.) 72-84, aldaar 74.

36 Van de Leidse pensionarissen mr. Willem Pietersz en mr. Jacob de Milde zijn de verslagen van de door hen bezochte dagvaarten (Memoriaalboeken) bewaard gebleven, zie: RAL, SAI, inv. nr. 1218.

37 In de gepubliceerde processtukken van de Grote Raad of het Parlement van Mechelen komen de namen van de pensionarissen zelden voor; zie: J.Th. de Smidt en T. Lindijer, *Haarlemmers voor de Grote Raad van Mechelen (1458-1578)* (Haarlem 1999) 26, 52, 92; en *Leidenars voor de Grote Raad (1470-1580)*. Processen uit het archief van de Grote Raad (Parlement) van Mechelen

Bezoldiging en emolumenten

De pensionaris was veruit de best betaalde stadsdienaar. Hij droeg dan ook veel verantwoordelijkheden als vertegenwoordiger van de stad, moest veel reizen maken en werkte dientengevolge voltijds in dienst van de stad. Hierdoor had hij vermoedelijk weinig mogelijkheden om op andere wijze inkomsten te genereren.

In tabel 3 staan de wedde en het kledinggeld van de pensionarissen weergegeven. In eerste instantie geven de gegevens in de indruk dat de wedden op en neer schommelden, maar dit lag in werkelijkheid iets genuanceerder. Het ontbreken van vaste loonbetalingen aan de Leidse pensionarissen tussen 1474 en 1487 had met hun lichtere takenpakket te maken en niet zozeer met de financiële staat van de stad, want in 1491 kon de stad aan mr. Joost Jansz wel een wedde van 160 pond Hollands toekennen. De financiële problemen van de stad waren wel van invloed op de wedde van mr. Jacob Willemsz die 96 pond ontving, omdat de stad 'niet wel en vermach groot loen te geven te wedden'.³⁸ Het is betekenisvol dat Baynaert Say, mr. Quirijn Dirksz, Johan van Dompelaar en mr. Cornelis van Veen lagere wedden ontvingen dan hun voorgangers. Zij hadden namelijk of geen academische titel of geen ervaring met de bestuurlijke en juridische instellingen. In het geval van de eerste twee speelde het waarschijnlijk ook een rol dat ze naast secretaris mr. Lambrecht Jacobsz functioneerden, die vanaf 1523 regelmatig taken van de pensionaris waarnam en in 1536 definitief werd aangesteld. Formeel bleef hij echter ook secretaris en behield daarom het recht op de inkomsten uit het schrijffambt.³⁹

Na ongeveer 1550 kwam het salaris van de Leidse pensionarissen geleidelijk een stuk hoger te liggen in vergelijking met dat van hun Haarlemse collegae. De Haarlemse vroedschap was zich wel bewust van het lage inkomen van hun pensionaris, want ze verhoogde de wedde van mr. Cornelis van Alkemade, die diende voor een 'zeer cleyn en sober loon', tot 267 pond Hollands vlak voor zijn dood in 1566.⁴⁰ Een mogelijke verklaring voor het opvallende verschil in loonhoogte is dat de positie van de Leidse pensionaris binnen het stadsbestuur onomstreden was, in tegenstelling tot die van hun Haarlemse collegae. De wedde van mr. Paulus Buys en mr. Gerard Melisz lag zelfs hoger dan de wedde van de raadsheren van het Hof van Holland.⁴¹ Waarschijnlijk lag het salaris van de laatstgenoemde nog iets hoger omdat hij als juridisch adviseur van de schepenen nauwelijks dienstreizen maakte en daardoor aanvullende inkomsten misliep.

Tweemaal leidden onderhandelingen over de wedde tot een conflict en vervolgens het ontslag van de pensionaris. Al in 1515 gingen er in de Haarlemse vroedschap stemmen op om mr. Jan van den Briel te ontslaan vanwege zijn hoge loonlasten. Na verschillende discussies besloot men in 1523 dat de pensionaris een deel van zijn wedde moest afstaan aan

met betrekking tot instellingen en bewoners van de stad Leiden (Leiden 1981) [door de Leidse werkgroep van amateur (rechts)historici] 49, 54, 64, 112, 133, 204.

38 Mr. Jacob van der Sande kreeg volgens het vroedschapsboek wel een wedde van 50 Rijnse gulden toegekend, maar uit de stadsrekeningen blijkt niet dat deze ook werden uitbetaald. RAL, SAI, inv. nr. 382, fol. 135r (1482); fol. 305r (1491); en fol. 382v (1494).

39 AvK, SAH, inv. nr. 9, fol. 13r-13v (1523); en inv. nr. 418, fol. 25v.

40 AvK, SAH, inv. nr. 5, fol. 82r-82v (1566).

41 In de Bourgondische tijd lag het loon van de pensionaris op ongeveer dezelfde hoogte als van de secretarissen aan het Hof van Holland, die maximaal 146 pond Hollands verdienden. Deze lonen bleven in de Habsburgse tijd onveranderd. In 1558 verdienden de raadsheren 390 pond en de procureur-generaal 529 pond; zie: M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 225; en met dank aan Serge ter Braake voor de gegevens uit 1558.

Tabel 3 Wedde en kledingtoelage van de Haarlemse en Leidse pensionarissen (bedragen in pond Hollands)

Haarlem	Wedde Kled.	Leiden	Wedde Kled.		
1478-84	mr. Steven Pietersz	100 12	1447-54	mr. Reinier Klaasz van Ethen	130 4
1484-91	mr. Jacob Boudijnsz	100 12	1454-74	mr. Aernt Mulairt	130 –
1492-95	mr. Thomas Dirksz van Medemblik	127 12	1474-77	mr. Pieter de Milde	– 8
1496-10	mr. Simon Albrechtsz van Assendelft	173 12	1481-84	mr. Jacob van der Sande	(67) –
1510-24	mr. Jan van den Briel	228 12	1485-87	mr. Jacob Nuweveen	– –
1524-31	Baynaert Say	80 12	1491-93	mr. Joost Jansz	160 13
1531-36	mr. Quirijn Dirksz Talesius	80 12	1494-00	mr. Jacob Willemsz	96 15
1536-60	mr. Lambrecht Jacobsz Muysterling of van Roosveld	160 12	1501-10	mr. Willem Simonz van Oyen	133 18
1558-66	mr. Cornelis van Alkemade	200 24	1512-27	mr. Simon Albrechtsz van Assendelft	160 14
1568-72	mr. Adriaan van Assendelft	200 24	1527-36	mr. Willem Pieterz uit den Agger	224 15
			1536-37	mr. Cornelis Joostensz van Schoonhoven	267 17
			1538-54	mr. Jacob de Milde	333 15
			1554-55	Johan van Domselaar	200 –
			1555-61	mr. Cornelis Jansz van Veen	200 19
			1561-72	mr. Paulus Buys	480 27
			1564-72	mr. Gerard Melisz van Hoogeveen	600 27

Bronnen: AvK, SAH, inv. nr. 364, fol. 75r, 81r; inv. nr. 374, fol. 29v-30r; inv. nr. 376, fol. 194r, 196v; inv. nr. 383, fol. 27r, 28v; inv. nr. 388, fol. 75v, 81r, inv. nr. 398, fol. 23v, 25r; inv. nr. 408, fol. 27r, 29v; inv. nr. 439, fol. 30r, 34v-35r; inv. nr. 448, fol. 19v, 18r; inv. nr. 453, fol. 21v, 30r; RAL, SAI, inv. nr. 382, fol. 135r; inv. nr. 523, fol. 95r, 96r; inv. nr. 533, fol. 90v; inv. nr. 552, fol. 97r; inv. nr. 563, fol. 104v, 108v; inv. nr. 576, fol. 41r; inv. nr. 585, fol. 37v, 41r, inv. nr. 596, fol. 58v, 62r; inv. nr. 606, fol. 49r, 51r; inv. nr. 610, fol. 55v inv. nr. 617, fol. 40v, 43r; inv. nr. 626, fol. 32v, 35v; inv. nr. 629, fol. 37r, 39v; inv. nr. 638, fol. 24r, 29r; en inv. nr. 61, fol. 41r.

mr. Lambrecht Jacobsz of ontslagen zou worden. Mr. Jan van den Briel koos voor het laatste en liet weten dat het ‘hem nyet en staet te dienen tot minder wedden dan hy heeft ende dat sijn wedden hem cleyn genouch zijn’.⁴² In 1561 nam mr. Cornelis van Veen ontslag als Leids pensionaris nadat hem een loonsverhoging tot 267 pond Hollands was geweigerd. De secrete vroedschap was vermoedelijk niet tevreden over zijn diensten of er speelden andere zaken, want zijn opvolger werd zonder moeite een wedde van 420 pond toegekend.⁴³

De pensionarissen hadden ook recht op stadskledij van dezelfde kleur en kwaliteit als die

⁴² AvK, SAH, inv. nr. 2, fol. 163v (1515); inv. nr. 3, fol. 14v (1519), fol. 21v-22r (1519); fol. 39v-40r (1520); en fol. 112r-113r (1523).

⁴³ Mr. Cornelis van Veen wilde ook alleen naar het stadhuis komen wanneer hij ontboden werd en enige tijd verlof om een privé-reis te maken; RAL, SAI, inv. nr. 385, fol. 126r-127v (1561). De religieuze overtuiging van mr. Cornelis – hij was katholiek – speelde geen rol, hij werd immers in 1566 tot burgemeester en vroedschapslid gekozen. In oktober 1572 vluchtte hij wel de stad uit, maar na omzwervingen in Vlaanderen en Amsterdam keerde hij terug naar Leiden om privé-advocaat te worden; S.A. Lamet, *Men in government. The patriciate of Leiden, 1550-1600* (dissertatie, University of Massachusetts 1979) 204, 314.

van de leden van het gerecht. Ze genoten ook kleine schenkingen op dagen van politieke of religieuze betekenis. Een andere belangrijk privilege was de vrijstelling van de bier- en wij-naccijns en van alle ‘contributien, leeningen, schattingen en copingen van renten’.⁴⁴ Mr. Cornelis van Alkemade kreeg tijdens zijn ziekte van Haarlem een geschenk van 133 pond Hollands om hem op te vrolijken. Andere giften zijn mij niet bekend. Leiden verleende mr. Jacob de Milde wel een voorschot om een huis te kopen.⁴⁵ Een niet geringe inkomstenbron was ten slotte het daggeld dat de pensionarissen tijdens hun reizen naast hun reis- en verblijfkosten ontvingen. Deze inkomsten konden van een bedrag van ongeveer 50 pond Hollands oplopen tot meer dan 120 pond.⁴⁶

De pensionaris genoot overeenkomstig zijn academische opleiding en taken – afgezien van mogelijke inkomsten uit bezittingen of andere activiteiten – een behoorlijk inkomen uit zijn ambt. De stadsbestuurders zullen ook beseft hebben dat ze de pensionaris in belangrijke zaken die de stad aangingen, moesten kunnen vertrouwen. Een goed salaris en aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden waren vereisten om de pensionaris te binden, zodat hij zichzelf zou inzetten voor de belangen van de stad. Bovendien verhoogden ze de status van het ambt.⁴⁷

Opleiding en carrière

Bij de keuze voor een pensionaris namen de steden nadrukkelijk de afkomst, opleiding en ervaring van de kandidaten in overweging. Wanneer de geografische herkomst van de pensionarissen in ogenschouw genomen wordt, dan komt een opmerkelijk verschil tussen Haarlem en Leiden aan het licht. In Haarlem was 80% van de pensionarissen autochtoon en 20% allochtoon. In Leiden lag deze verhouding omgekeerd. Hier was een kwart van de pensionarissen poorter en waren de overige van elders afkomstig. De Haarlemse vroedschap gaf in tegenstelling tot de Leidse vroedschap de voorkeur aan stadsgenoten als pensionaris. Voor beide keuzes valt wat te zeggen: familiebanden met de politieke elite konden de loyaliteit van de pensionarissen vergroten, maar het voordeel van een buitenstaander was dat hij niet gelieerd was aan de bestuurselite en boven mogelijke tegenstellingen stond.⁴⁸

Alle pensionarissen op Baynaert Say en Johan van Dompelaar na hadden een universitaire opleiding genoten. Hoewel een academische titel geen noodzakelijke voorwaarde was om het pensionarisambt te kunnen vervullen, moet benadrukt worden dat zij de uitzondering op de regel vormden. Van de 23 pensionarissen die wel een universitaire graad behaald hadden, bezat ruim een kwart een doctorstitel. Vanwege de hoge kosten en de geringe praktische voordelen was een doctoraat in de Middeleeuwen een zeldzaamheid. In 1558 kreeg mr. Cornelis van Veen voor ‘zijn promotie van doctoorschap in beyden rechten’ een loonsverhoging van de Leidse vroedschap. Van de overige pensionarissen hadden ze-

44 Zie bijvoorbeeld: RAL, SAI, inv. nr. 61, fol. 39r (aanstellingsakte van mr. Jacob de Milde, 15 mei 1542). Soms droeg de stad ook bij aan gemaakte verhuiskosten, bijvoorbeeld de 60 Karolusgulden voor mr. Jacob de Milde: inv. nr. 384, fol. 57r-57v (1538).

45 ‘...hem wel behoorde te toonen eenich teken van gratuuteyt omme hem in zijne tegenwoirdige siecte wat te verfroyen ende in toecomende tyden tot noch meerder lust in zijnen arbeyt ende dyenste in der stede zaicken te verwecken (...); AvK, SAH, inv. nr. 5, fol. 57v (1565). De lening aan mr. Jacob de Milde betrof 600 karolusgulden van veertig ponden. De terugbetaling werd ingehouden op zijn wedde; RAL, SAI, inv. nr. 61, fol. 39r; en inv. nr. 384, fol. 16r.

46 Voor de daggelden: Van Steensel, ‘Het personeel’, tabel 3 en 4.

47 De pensionarissen kenden ook minder mogelijkheden dan de grafelijke ambtenaren om extra inkomsten te genereren uit het ambt zelf. Vgl. Damen, *Staat van dienst*, 266-268; en J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Antwerpen/Apeldoorn 2003) 70-73.

48 Vgl. Brand, *Macht en overwicht*, 373 die betoogt dat Leiden na 1484 ook de voorkeur gaf aan autochtone pensionarissen.

ven een licentiaat in het Romeinse en soms ook in het kerkelijke recht. De overige pensionarissen droegen alleen de titel meester. De eenmalige immatriculatie, meestal als artesstudent, laat het niet toe om hun verdere universitaire opleiding te achterhalen, maar het is niet onwaarschijnlijk dat zij ook rechten hadden gestudeerd. Leuven was waarschijnlijk vanwege de geografische nabijheid de meest bezochte universiteit, want 83% van de 23 pensionarissen schreef zich aan deze instelling in. Orléans (35% van de pensionarissen studeerde hier), Keulen (26%) en Bologna (17%) waren populair vanwege hun rechtenfaculteiten. De pensionarissen konden aan meerdere universiteiten gestudeerd hebben.⁴⁹ Mr. Steven Pietersz en mr. Jacob Nuweveen waren ook priester, maar in de 16de eeuw was geen van de pensionarissen geestelijke. Deze ontwikkeling kan geplaatst worden binnen een breder proces van laïcisering van de middeleeuwse maatschappij. Leken met een academische opleiding verdrongen de opgeleide geestelijken uit de functies aan de vorstelijke instellingen en in de steden.⁵⁰

Voor de steden was de geleerdheid van de pensionarissen misschien niet de belangrijkste factor, omdat de invloed van het geleerde recht nog beperkt was en de universitaire scholing vooral theoretisch van aard. Deze kennis was weliswaar vereist voor de formele procedures in de rechtsgang, maar voor politieke zaken waren de steden meer gebaat bij 'geleerde' pensionarissen die reeds in de praktijk ervaring hadden opgedaan met de overheidsinstellingen.⁵¹ Het is daarom niet verrassend dat zes van de Leidse pensionarissen (38%) voor hun aanstelling als advocaat of procureur hadden gediend bij het Hof van Holland. Mr. Joost Jansz werd pas na zijn pensionarisschap advocaat bij hetzelfde Hof. Daarnaast hadden mr. Jacob Willemsz en mr. Simon Albrechtsz eerder het pensionarisschap vervuld in respectievelijk Middelburg en Haarlem. In Haarlem werden vier van de tien pensionarissen onder de stadssecretarissen en privé-klerken gerekruteerd.⁵² Mr. Steven Pietersz en mr. Thomas Dirksz hadden al op ad hoc-basis juridische diensten verleend aan de stad of de Staten van Holland. Al is het van de overige pensionarissen onbekend welke functie zij voor hun aanstelling vervulden, het valt te veronderstellen dat zij reeds passende werkervaring hadden opgedaan.

De carrières van de pensionarissen kunnen in drie trajecten onderscheiden worden:

1. Pensionarisschap als het eindstadium van de ambtelijke carrière. Een goed voorbeeld van dit traject is mr. Simon Albrechtsz. Het is onduidelijk welke ervaring hij had toen hij in 1497 als pensionaris werd aangesteld door Leiden. In 1510 eindigde zijn dienstverband en

49 H. de Ridder-Symoens, 'Onderwijs aan de middeleeuwse universiteit' in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Scholing in de Middeleeuwen* (Hilversum 1995) 189-204, aldaar 198-199; en De Ridder-Symoens, 'Universitaire vorming', 40-43. RAL, SAL, inv. nr. 385, fol. 75v (1558); en Van Steensel, *Dienaars van de stad*, bijlage 5. Men kon aan meerdere universiteiten gestudeerd hebben: mr. Jacob Willemsz, doctor in de rechten, had bijvoorbeeld in Leuven (1467), Orléans (1469), Bologna (1475) en Ferrara (1477) gestudeerd.

50 H. de Ridder-Symoens, 'Training and professionalization' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford 1996) 149-172, aldaar 150-151. Waarschijnlijk waren mr. Reinier Klaasz, mr. Jacob Willemsz, mr. Willem Simonsz, mr. Thomas Dirksz en mr. Aernt Mulairt ook geestelijken, zie Van Steensel, *Dienaars van de stad*, bijlage 5.

51 In 1527 zochten de Leidse burgemeesters 'eenen geleerden man die der stede processen bequaemelicken mach vervolgen ende in andere stede saecken tbeste te doen, nut ende oirbaer', omdat mr. Simon Albrechtsz oud en traag werd; RAL, SAL, inv. nr. 384, fol. 86r-86v (1527). Vgl. de grafelijke ambtenaren: Damen, *Staat van dienst*, 198-207; en Dumolyn, *Staatsvorming*, 217-224.

52 Baynaert Say was secretaris van Filips Wielant, mr. Quirijn Dirksz van Erasmus, mr. Adriaan van Assendelft van Viglius van Ayta, en mr. Lambrecht Jacobsz en Cornelis van Alkemade waren eerder actief geweest op de stedelijke schrijfkamer. Mr. Jacob Willemsz werd echter na zijn pensionarisschap advocaat in Den Haag en mr. Jacob de Milde werd later stadssecretaris van Leiden.

Afb. 2 Mr. Gerard Melisz. van Hoogeveen, pensionaris van Leiden (1564-1572). Kopergravure, Regionaal Archief Leiden.

twee jaar later kwam hij in dienst van Leiden als pensionaris. Vanwege zijn ouderdom werd hij in 1527 ontslagen, maar tot zijn dood rond 1540 bleef hij actief als notaris in Leiden en verrichtte hij tegen een gering pensioen kleine werkzaamheden voor de stad.⁵³ Een tweede voorbeeld is mr. Jacob Willemsz die als advocaat en als pensionaris van Middelburg actief was, voordat hij in Leidse dienst trad. Het merendeel van deze categorie werkte als advocaat, notaris of secretaris voordat men pensionaris werd. Wanneer de pensionarissen meegeteld worden die tijdens hun dienstverband stierven, kende 48% van hen dit carrièreverloop.

2. Pensionarisschap als een opstap tot een verdere loopbaan buiten het stedelijk bestuur. In de Bourgondische tijd zetten mr. Reinier Klaasz, mr. Aernt Mulaert en mr. Steven Pietersz hun carrière voort als officiaal van de bisschop van Utrecht en traden als geestelijken in dienst van de kerk. De tweede mogelijkheid was om ambtenaar in dienst van de vorst te worden. Alleen mr. Jacob Boudijnsz en mr. Jan van den Briel slaagden hierin. Ten slotte kon een pensionaris in dienst treden van de Staten. De steden konden hun pensionaris tijdelijk ter beschikking stellen van de Staten van Holland voor specifieke opdrachten. Alleen van mr. Jacob van der Sande en mr. Paulus Buys die landsadvocaat werd, is een vast dienstverband bij de Staten bekend.⁵⁴ In de 16de eeuw werden de carrières homogeen in

⁵³ RAL, SAI, inv. nr. 384, fol. 72v-73r (1539). Vgl. Blockmans, 'Flemings on the move', 320.

⁵⁴ Kokken, *Steden en Staten*, 196-199; en Koopmans, *Staten van Holland*, 91-94.

die zin dat men of alleen in dienst van de steden of alleen voor de vorst werkte.⁵⁵ Uiteindelijk bewandelde 32% van de pensionarissen dit carrièretraject.

3. Pensionarisschap als een opstap tot het stedelijk bestuur. In zowel Haarlem als Leiden drongen drie pensionarissen door tot het stedelijke bestuur, maar procentueel was er wel een verschil (30% tegen 19%). In Leiden lag het percentage pensionarissen dat stadsbestuurder werd veel lager, omdat ze vaak geen poorter waren. Er waren twee wegen voor de pensionaris om een bestuursfunctie te verwerven. Allereerst door nauwe banden met de bestuurselite van de stad te hebben, zoals mr. Willem van Oijen en mr. Cornelis van Veen te Leiden en mr. Quirijn Dirksz te Haarlem. Een tweede mogelijkheid was om een lange ambtelijke carrière te maken binnen de stad. Zo vervulde mr. Lambrecht Jacobsz het stadssecretaris- en pensionarisschap voordat hij tussen 1561 en 1571 tienmaal tot burgemeester en schepen werd gekozen. Mr. Jacob de Milde werd tijdens zijn dienstverband als pensionaris en secretaris lid van de Leidse Veertigenraad. In totaal verwierf 20% van de pensionarissen een stedelijke bestuursfunctie.

Een academische opleiding als jurist en passende ervaring waren voorwaarden om aangesteld te worden als pensionaris, zij het dat er soms uitzonderingen gemaakt werden. De pensionarissen konden gedurende hun carrière in verschillende sectoren dienen (administratief, juridisch, bestuurlijk) alsmede op verschillende niveaus (privé-persoon, stad, centrale overheid, kerk). Uiteindelijk bepaalden opleiding, werkervaring, familiebanden, contacten met functionarissen aan de overheidsinstellingen, sociaal-economische positie en persoonlijke ambitie het precieze verloop van de carrières.⁵⁶

Belangen en contacten

Formeel gezien had de pensionaris als taak het ondersteunen van de gerechtsleden bij hun werkzaamheden. Maar in hoeverre kon hij informeel invloed uitoefenen op het beleid en de besluitvorming van de stad en daarbij belangen van anderen dienen? En welke rol speelden familiebanden en patronage bij de aanstelling van de pensionarissen?

In Leiden was de pensionaris tot 1473 erg actief betrokken bij allerlei zaken die de stad aangingen. De hoge kosten van het reizen en handelen van mr. Aernt Mulaert bevielen de stad niet en leidden ook tot zijn ontslag. De taken van zijn opvolgers beperkten zich tussen 1473 en 1491 tot het juridische vlak. Aan het einde van de 15de eeuw raakte de pensionaris weer volledig betrokken bij de externe contacten van de stad. Brand meent dat de Leidse vroedschap na 1484 vrijwel alleen nog poorters aanstelde als pensionaris, die familiebanden met de politieke elite van de stad hadden. Hierdoor zou hun loyaliteit aan de stad groter zijn.⁵⁷ Of dit daadwerkelijk het beleid en het streven was van de vroedschap valt te betwijfelen. Een lichter takenpakket en financiële overwegingen lijken in deze periode een belangrijkere rol gespeeld te hebben, want tussen 1510 en 1572 waren alle pensionarissen van niet-Leidse afkomst. De Haarlemse vroedschap stelde vrijwel alleen poorters aan tot pensionaris. Waarschijnlijk leverde de verlenging van het dienstverband van de allochtoon mr. Jan van den Briel daardoor regelmatig discussie op.⁵⁸ Het wantrouwen van de Haarlem-

55 S. ter Braake, 'In the service of sovereign and subjects. Conflicting loyalties of Holland officials at the end of the Middle Ages (1480-1550)' in: J. Veenstra en R. Suntrup (ed.), *Medieval to early modern culture* (Frankfurt a.M. 2006) ter perse.

56 Vgl. De Ridder-Symoens, 'Universitaire vorming', 39-44, 104-108; en Rogghé, 'Trouw en verraad', 118-120.

57 Brand, *Over macht en overwicht*, 144, 373; en RAL, SAI, inv. nr. 382, fol. 4r (1565); fol. 48r (1470).

58 Een ander conflict deed zich voor in 1558 toen mr. Lambrecht Jacobsz ervan werd beschuldigd tijdens een vergadering van de vroedschap en rijkdom dat hij 'sollicitatien van pers[onen] annam ende partye formeerde van den eenen poorter

se bestuurders kwam expliciet aan het licht na de dood van mr. Cornelis van Alkemade in 1566. De vroedschap wees toen de sollicitatie van de secretaris van de bisschop van Haarlem, mr. Jan Muntynck, af, omdat hij uitheems was. Mr. Jan van Zuyeren werd ook niet aangenomen omdat hij 'luttel bevangen mitter stede saicke' was. Het merendeel van de vroedschapsleden wilde een burgemeester belasten met de taken van de pensionaris. De gerechtsleden lieten naar hun mening namelijk teveel zaken over aan de pensionaris, waardoor zij zelf 'luttel bewoegen mitter stede zaicken [werden], ende zulcx des te minder verstants ende kennisse dair af hebben'. De pensionaris zou hierdoor meer kwetsbaar zijn voor beïnvloeding van buiten af en daardoor de belangen van de stad kunnen schaden. De vroedschap besloot uiteindelijk om burgermeester Nicolaas van der Laan met de taken van de pensionaris te belasten.⁵⁹

De angst van de Haarlemse vroedschap dat de pensionaris zich door zijn ervaring en kennis aan de controle van het gerecht kon onttrekken was niet ongegrond. De burgemeesters beschikten door de jaarlijkse bestuurswissel niet over de vereiste dossierkennis – de oligarchiserende tendens moet dit deels ondervangen hebben – en de pensionaris was tijdens reizen relatief vrij in zijn handelen.⁶⁰ Tegelijkertijd was een pensionaris onmisbaar geworden voor de grotere steden, en Haarlem stelde in 1568 ook weer een pensionaris aan. Burgemeester en oud-pensionaris mr. Quirijn Dirksz verwoordde het motief voor deze aanstelling op de vroedschapsvergadering als volgt: 'dat dese stede sonder pensionaris nyet mogelick en was te weesen, overmits dat de burgermeesteren dair toe in reysen ende al dat dese zaicke betreffende es nyet mogelick te vaceren'. Verder constateerde hij dat de jaarlijkse bestuurswissel tot gevolg had dat de burgemeesters behoefte hadden aan registers van alle lopende zaken, omdat 'heur nyet moegelyck en es om goet geheuchnisse van alles stadich tonderhouden, maer dat van node ware een goet geleert man daer toe te committeren'.⁶¹ De burgemeesters konden niet langer alleen de externe contacten voor hun rekening nemen. En de complexiteit van de zaken die met de centrale overheid en op de Staten besproken werden, maakten een goede dossierkennis onontbeerlijk. De pensionaris bezat deze kennis en brede ervaring en gaf door zijn permanente aanstelling continuïteit aan het stedelijke beleid. Hoe groot zijn invloed daarin was en in hoeverre hij eigen belangen nastreefde, was uiteindelijk afhankelijk van zijn persoonlijke kwaliteiten en de houding van zijn werkgevers.⁶²

De conflicten tussen het Haarlemse en Leidse stadsbestuur en hun pensionarissen waren uiteindelijk vrijwel altijd van zakelijke aard; het betrof dan ontevredenheid over hun functioneren of kwesties van financiële aard. Alleen mr. Pieter de Milde moest zijn functie waar-

jegens den anderen'. Hij kwam er vanaf met een berisping en wanneer 'hij versocht van eenige poorteren omme hemlyden te willen assisteren ende te consulteeren in hueren saicke [dan zou hij] dat mogen doen sonder opspraak jegens den vreemden'; AvK, SAH, inv. nr. 4, fol. 212v-213r.

59 'Zoe dat een pensionaris (...) veele van der stede zaicken tot scade van de stede verduysteren, ende oick (...) zoe wel buyten als binnen de stede geraken tot groot credit, waerdien zyluden, als wesende oick menschen ende heure affectien mede hebbende, by wijlen groot ongemack in den steden causeren zo men an eenighe steden noch onlanck heeft moge zyen'; AvK, SAH, inv. nr. 5, fol. 127r-128v (1566). Het is onduidelijk naar welk incident er verwezen wordt.

60 Voor conflicten tussen de stad en de pensionarissen of secretarissen in Dordrecht, Gouda en Delft: Melles, *Ministers aan de Maas*, 3-5; J.J. Woltjer, 'Een Hollands stadsbestuur in het midden van de 16e eeuw. Brouwers en bestuurders te Delft' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 261-279, aldaar 269-277; en zie ook: Rogghé, 'Trouw en verraad', 121-124.

61 AvK, SAH, inv. nr. 5, fol. 178r-178v (1568).

62 W. Prevenier, 'Ambtenaren tussen stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 84 (1972) 44-59; en Wils, 'Stadspensionarischap', 51.

schijnlijk opgeven, omdat hij voor het Hoekse kamp had gekozen bij de inname van Leiden in 1481. Ook in de periode voor de Opstand speelde de religieuze overtuiging van de pensionaris geen doorslaggevende rol. De stadsbesturen, samengesteld uit katholieken en calvinisten, voerden in Haarlem en Leiden over het algemeen een gematigde en pragmatische koers. Mr. Jacob Lambrechtsz en Quirijn Dirksz werden bijvoorbeeld niet door het stadsbestuur maar door de Geuzen opgehangen. Mr. Paulus Buys, die een leidende rol had voor en tijdens het beleg van Leiden, volgde ook duidelijk niet het beleid van het Leidse stadsbestuur. Voorafgaand aan de Opstand was hij echter niet vaak meer aanwezig in Leiden, omdat hij allerlei werkzaamheden voor de Staten uitvoerde.⁶³

De technocratisering van het bestuur, de introductie van vreemdelingen en de negatieve reactie hiertegen van autochtonen, en het ontstaan van dubbele moraal op het terrein van trouw aan de opdrachtgever waren volgens Prevenier kenmerken van een zich ontwikkelende ambtenarenstand. Deze ambtenaren, die zowel de steden als de vorst dienden, konden de tegenstellingen tussen de lokale en centrale instellingen verzachten.⁶⁴ De vraag is in hoeverre in Holland ook een groep ambtenaren ontstond die een brug vormde tussen de steden en de staat. In een nog te verschijnen bijdrage toont Ter Braake aan dat het na 1520 ongebruikelijk werd voor pensionarissen om hun carrière in vorstelijke dienst voort te zetten. Het valt echter te betwijfelen of dit daadwerkelijk leidde tot twee aan elkaar geopponeerde netwerken van ambtenaren. Er bestonden namelijk wel verwantschaps- en patronagebanden, al blijft de concrete betekenis van dergelijke relaties en contacten lastig te bepalen.⁶⁵

Eerder is al opgemerkt dat slechts enkele pensionarissen gelieerd waren aan de stedelijke bestuurselites. Tussen de grafelijke ambtenaren en de stedelijke elites zijn ook verwantschapsbanden vastgesteld, maar de omvang en betekenis hiervan is nog niet eerder onderzocht.⁶⁶ Er zijn wel meerdere voorbeelden te geven van familie- of patronagebanden tussen pensionarissen en grafelijke ambtenaren. De grootvader en vader van Baynaert Say hadden bijvoorbeeld in grafelijke dienst gewerkt, en Johan van Domselaar, die eerder baljuw van Kennemerland was geweest, was gehuwd met Anna van Coulster, de dochter van raadsheer bij het Hof van Holland Abel van Coulster. Verder vervulden twee zonen van mr. Cornelis van Veen functies aan het Hof van Holland en trouwde de dochter van mr. Paulus Buys met

63 P.H. Trembath, 'Haarlem in de 16e eeuw. Voorspel van een opstand', *Jaarboek Haerlem* (1971) 187-266, aldaar 227-245, 259-259; J.W. Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkelingen' in: G.F. van der Ree-Scholten red. e.a., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 19-45; aldaar 40; S. Groenveld, 'Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, 1566-1575' in: J.W. Marsilje e.a., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. I Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 201-216; Kokken, 'Leidse pensionaris', 125; en Koopmans, *Staten van Holland*, 250-251, 256-257.

64 J. Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002) 417-438, aldaar 428-433, 436-438; Prevenier, 'Ambtenaren', 47-49, 58; en G.E. Aylmer, 'Centre and locality. The nature of power elites' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford 1996) 59-77, aldaar 67, 77.

65 Ter Braake, 'Conflicting loyalties'; en vgl. P. Molas Ribalta, 'The impact of central institutions' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford 1996) 19-39, aldaar 34-39. Alleen mr. Quirijn Talesius, mr. Willem Simonsz en mr. Cornelis Jansz waren direct afkomstig uit bestuursfamilies, daarnaast hadden mr. Jacob van der Sande en mr. Jacob Willemsz familiebanden met de stedelijke elite. Ook in Antwerpen, Leuven en Gent waren de pensionarissen niet direct gelieerd aan de bestuurselite, maar afkomstig uit ambtenarenfamilies die de functies probeerden te monopoliseren; De Ridder-Symoens, 'Universitaire vorming', 43, 105; Rogghé, 'Trouw en veraad', 115-116; M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990) 130; en Damen, *Staat van dienst*, 209-211.

66 Dumolyn, 'Investeren', 425-433. Voor de familiale banden tussen de grafelijke ambtenaren en de stedelijke elites; Tracy, *Holland*, 134; en M. Damen, 'Tussen stad en land. Bourgondische ambtenaren en Leiden in de 15de eeuw', *Leids jaarboekje* 95 (2003) 45-75.

raadsheer mr. Cornelis van Nieuwstad. Een duidelijk voorbeeld van patronage was de herbenoeming van mr. Aernt Mulaert als pensionaris van Leiden op voorspraak van Karel de Stoute. Cornelis Suys, de president van het Hof van Holland, schreef aanbevelingsbrieven voor mr. Jan van Bancken, die tevergeefs solliciteerde voor de functie van pensionaris in Leiden, en mr. Adriaan van Assendelft die aangesteld werd in Haarlem.⁶⁷ Tot slot is het opmerkelijk dat ruim een kwart van de Leidse pensionarissen eerder advocaat was geweest bij het Hof van Holland. Het zou interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre de vorst zijn ambtenaren uit deze groep juristen aantrok.

Conclusie

In de 14de eeuw hadden Haarlem en Leiden al een klerk in dienst voor het schrijfwerk dat voortkwam uit het bestuur van de stad en de dienstreizen van gerechtsleden. De hoeveelheid reizen en de complexiteit van de af te handelen zaken nam in de loop van de 15de eeuw toe, als het gevolg van de inlijving van het gewest Holland in de Bourgondische personele unie. De steden stelden daarom vanaf het midden van de 15de eeuw een pensionaris aan die met de burgemeesters de contacten met de grafelijke ambtenaren en de andere steden onderhield.

De pensionaris was aanvankelijk belast met het behartigen van de juridische zaken van de stad aan het Hof van Holland en de Grote Raad. Daarnaast adviseerde hij de gerechtsleden in bestuurlijke en juridische zaken. Hij vergezelde verder de stedelijke gedeputeerden, maar reisde ook vaak alleen op last van de stad. Aan het einde van de 15de eeuw kwam de nadruk steeds meer op de externe vertegenwoordiging van de stad en de verslaggeving daarvan te liggen. Dit had te maken met het feit dat de steden vaste procureurs en advocaten aan de hoven aanstelden, de intensivering van het interstedelijk overleg op de Staten en het aantal reizen dat gemaakt moest worden naar Brussel en Mechelen voor overleg met de grafelijke ambtenaren van de bestuurlijke en financiële instellingen.

De pensionaris diende kennis te hebben van financiële en juridische zaken, politieke verhoudingen, de handel en nijverheid, en de waterstaat, omdat hij tijdens zijn reizen te maken kreeg met vrijwel alle bestuurlijke en juridische zaken die de stad aangingen. Haarlem en Leiden stelden op twee uitzonderingen na altijd academisch geschoolde juristen aan als pensionaris, die vaak al ervaring hadden opgedaan als advocaat, pensionaris in een andere stad of als secretaris. De pensionaris behield altijd een ondersteunende taak en kon slechts informeel invloed op het stedelijk beleid uitoefenen of zijn eigen belangen nastreven. Het stadsbestuur moest wel verzekerd zijn van de loyaliteit van de pensionaris aan de stad en hem kunnen controleren. Slechts enkele pensionarissen waren gelieerd aan de bestuurselite van de stad. Over het algemeen moeten de pensionarissen uit bemiddelde families afkomstig zijn geweest, die hun universitaire opleiding konden bekostigen. Het pensionarisschap was een voltijdbaan en er stond dan ook een behoorlijk salaris en de nodige emolumenten tegenover.

Ongeveer de helft van de pensionarissen kreeg de mogelijkheid om de carrière voort te zetten als ambtenaar in dienst van de vorst of de kerk, als functionaris van de Staten van Holland, of als stadsbestuurder. In de 16de eeuw werd het ongebruikelijk dat de pensionarissen in dienst van de vorst traden. Ondanks de homogenisering van het carrièreverloop, lijken de

67 Van Steensel, *Dienaars van de stad*, bijlage 5; RAL, SAI, inv. nr. 382, fol. 48r (1501); inv. nr. 385, fol. 157v-158r (1564); en AvK, SAH, inv. nr. 5, fol. 178r-178v (1568).

pensionarissen door verwantschaps- en patronagebanden nauwer gelieerd te zijn geweest aan de grafelijke ambtenaren dan aan de stedelijke bestuurselites. Waarschijnlijk had dit te maken met de mobiliteit van de pensionarissen, die niet lang in dienst van dezelfde stad bleven, en hun sociaal-economische positie, waardoor ze doorgaans niet tot de economische elite van de stad behoorden.

Bij de benoeming van een pensionaris gaven zijn kwaliteiten en soms ook zijn looneisen uiteindelijk de doorslag voor het stadsbestuur. Met hun kennis van en ervaring met de bestuursstructuren, die voortdurend in ontwikkeling waren en steeds verder formaliseerden, speelden de pensionarissen een belangrijke communicatieve rol in de verschuivende machtsverhoudingen tussen het centrale bestuur en de Hollandse steden. De verklaring voor het voortbestaan van het pensionarisambt kan echter niet eenzijdig bij de opkomst van de Bourgondisch en Habsburgse staatsmacht gelegd worden. Ook binnen het bestuur en organisatie van de steden vond een proces van professionalisering plaats, waarbij de magistratuur bepaalde taken steeds meer overliet aan gespecialiseerde dienaars.

In de eerste helft van de 16de eeuw had het pensionarisschap zijn definitieve vorm gekregen. Met het wegvallen van het landsheerlijke bestuur na de Opstand konden de pensionarissen door hun aanwezigheid op de Staten van Holland wel een nog duidelijker stempel drukken op het landelijke beleid. De Staten van Holland namen daarom enige malen maatregelen om tot een uniforme gewestelijke regeling te komen waarin de formele positie van de pensionaris stond vastgelegd. Het pensionarisschap bleek tijdens de Republiek nog duidelijker een politiek ambt. Hierdoor werd in veel steden de band tussen de pensionaris en het patriciaat nauwer, maar tegelijkertijd bracht dit het bekende gevaar mee dat de pensionaris betrokken raakte bij lokale politieke rivaliteiten.⁶⁸

68 Melles, *Ministers aan de Maas*, 9-21; en J.A.F. de Jongste, 'Hollandse stadspensionarissen tijdens de Republiek. Notities bij een onderzoek' in: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam 1985) 85-96.

‘Copers’ of krakers? Een bijdrage aan het ontginningsdebat

In het themanummer van dit tijdschrift over nieuwe waterstaatsgeschiedenis vat Petra van Dam het ‘onbesliste’ debat over de middeleeuwse veenontginning in Holland krachtig samen. Ik zal de partijen hier aanduiden als ‘coopsgezinden’ en ‘domanialen’. Van der Linden is met zijn spraakmakende proefschrift *De Cope* uit 1956 de meest uitgesproken vertegenwoordiger van de eerste richting, Buitelaar van de tweede.¹ Van Dam sluit niet uit dat beide modellen na elkaar of tegelijk van toepassing zijn, maar gaat niet in op de ‘ingrijpende maatschappij-vernieuwende gevolgen’ die Van der Linden aan de vroege ontginningen in Holland en omstreken toeschrijft.² Vooral de betekenis en de rol van het middeleeuwse begrip ‘vrijheid’ mag wel eens beter worden belicht.

‘Stadtluft macht frei’, luidt een bekend (maar door onderzoek achterhaald) spreekwoord. ‘Marschlufft macht frei’, moet Van der Linden hebben gedacht toen hij zijn baanbrekende onderzoek naar de ontginning van de Utrechts-Hollandse veenwildernis deed. Recenter stelt hij dat de eerste Gerulfingse graven in Holland al vóór het jaar 1000 een vorm van octrooi invoerden waarbij vrije lieden afgemeten stukken wildernis ter ontginning in eigendom kregen.³ De teneur van deze beschrijving is dat de cope-ontginningen voortkwamen uit en tegelijk de aanzet waren tot de emancipatie van de Hollandse boeren – hoe blijft onduidelijk. Buitelaar heeft de middeleeuwse begrippen ‘vrijheid’ en ‘onvrijheid’ in Holland nader onderzocht. Onder meer bleek dat onvrije migranten zowel in ‘vrije’ Hollandse steden als in ‘vrije’ cope-ontginningen hun onvrijheid behielden. Dit kan verklaren waarom in het voormalige veendorp Amsterdam nog in de veertiende eeuw keurmedigen (horige eigenaars) woonden.⁴

Het staat nu wel vast dat ook Holland in de Middeleeuwen het ‘onvrije’ hofstelsel heeft gekend. Daarvan hebben Buitelaar en zijn leermeester Dekker in Utrecht relicten aangetroffen in ontginningen in het Kromme Rijngebied en de Vechtstreek. Onlangs heeft Kos de ontbinding in 1280 van een grondheerlijkheid in het Gooi beschreven.⁵ In de praktijk valt het niet mee om zulke resten elders in Holland aan te tonen. Het is, zoals Janse stelt, vaak ‘moeilijk [...] vast te stellen of er sprake is van relicten van domaniale verhoudingen of [...] uitvloeijsels van de grafelijke ban’. Hij vond niettemin dat in heel Holland tot het midden van de dertiende eeuw domeinhoven hebben gefunctioneerd.⁶ Is het toeval dat het vroegste Hollandse cope-octrooi dat Van der Linden noemt (1233) ook uit deze tijd stamt en dat de ‘vrije’ cope kennelijk als rechtsvorm opkwam toen de onvrije grondheerlijkheden ophielden te be-

1 P.J.E.M. van Dam, ‘De nieuwe waterstaatsgeschiedenis’, *Holland* 36 (2004) 131; H. van der Linden, *De cope* (Assen 1956); A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993); J.M. van Winter, ‘Das Herkunftsland der Ostsisler und die Urbarmachung Hollands in der niederländischen Historiographie’ in J.M. Piskorski (ed.), *Historiographical Approaches to Medieval Colonization of Central Europe* (New York 2002) 281-302.

2 H. van der Linden, ‘De koningsroede’ in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000) 9.

3 Van der Linden, ‘Koningsroede’ 23-24.

4 B. Speet, ‘Een kleine nederzetting in het veen’ in M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578* (Amsterdam 2004) 46-49.

5 Buitelaar, *Ministerialiteit*; C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* (Zutphen 1983); A. Kos, ‘De goede luden van Gooiland. Oorsprong en wording van de Gooise marke’ in *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 7 (2004) 142-198, met name 190-192.

6 A. Janse, *Ridderschap in Holland* (Hilversum 2001) 140-143. Over de problematiek in Waterland: K. Kuiken, ‘Waterland als grondheerlijkheid?’ in *Jaarboek Waterland* (2005) (Purmerend 2006, ter perse).

staan? Maar Van der Linden betoogt juist dat de cope in Holland al omstreeks het jaar 1000 in zwang was en ruim een eeuw later in de venen rondom Bremen werd ingevoerd. In een octrooi voor zes Hollandse ontginners uit 1113 blijken de kavels daar zelfs op zijn Hollands uitgemeten.⁷

Dekker plaatst het begin van de 'domaniale' cope-ontginningen in het Kromme Rijngebied omstreeks dezelfde tijd. In 1139 bijvoorbeeld stond burggraaf Arnold van Utrecht, een onvrije dienstman van de bisschop, samen met vier mede-copers te boek als eigenaars van 45 hoeven rondom Schalkwijk. De zoon van deze burggraaf inde namens de bisschop de zogeheten recognitietijns, een vast bestanddeel van elk cope-octrooi, en kreeg daarvoor twee hoeven in dienstleen. Hij behoefde over deze hoeven zelf geen tijns (doorgaans overigens een symbolisch bedrag) te betalen. Deze hoeven komen in 1395 voor als een gerechtelijke en fiscale enclave: de 'Vrije Hoeven'. Dit minigerecht was leenroerig aan de proost van Oudmunster, die er wel de tienden hief maar geen tijns.⁸ 'Vrij' betekent hier dus 'tijnsvrij' en zegt blijkbaar niets over de stand of status van de copers.

Ook in het Hollandse ontginningsambacht Aarlanderveen heeft zo'n minigerecht bestaan. Het staat als 'Vrijhoeven' nog steeds op de kaart tussen Ter Aar en Aarlanderveen. Deze enclave onderscheidde zich in nog een ander opzicht van de omringende kavels: de ontginningsdiepte was er beperkt, net als in het Bremer voorbeeld. Hier dus geen ontginning in zogeheten 'vrije' opstrek. Het recht op vrije opstrek in Aarlanderveen wordt omstreeks 1281 in een grafelijk leenregister beschreven ('also verre also die vene gaet wonnen ende onghewonnen') en bevestigd in 1332.⁹ Voor de Vrijhoeven werd tussen 1289 en 1295 echter een uitzondering gemaakt. Toen kregen enige plaatselijke 'luden' hun grond in volle eigendom tot zes voorlengtes buiten het dorp: precies de afstand tussen de Vrijhoeven en het land dat op de Rijnlandse waterstaatskaart uit 1615 'Nacoope- ofte Coorelant' heet en op de kaart van J.J. Beeldsnijder uit 1571 'Gravelijckheit van Hollant'.¹⁰ Uit de leenregisters blijkt dat vrijwel heel Aarlanderveen buiten de Vrijhoeven leenroerig was aan de graaf. Alleen voor de Vrijhoeven werd net als voor de Schalkwijkse enclave een symbolische recognitietijns betaald.¹¹

Van der Linden leest de feiten in Aarlanderveen anders. Hij meent dat in heel Aarlanderveen omstreeks het jaar 1000 nieuwe 'zesvoorlingen' zijn uitgezet en dat de omstreeks 1281 gegunde vrije opstrek een uitzondering vormde. De 'Nacoope' waarnaar de kaart van 1615 verwijst, zou dan het vervolg zijn op een elfde-eeuwse cope à la Bremen.¹² Maar de 'Nacoope' of 'Coore' is natuurlijk niets anders dan het octrooi uit 1289-95 waarmee enige 'luden' hun recht op ontginning in vrije opstrek opgaven in ruil voor de vrije eigendom van hun hoeven. De latere naam 'Vrijhoeven' geeft aan hoe uitzonderlijk deze 'vrijheid' was in vergelijking met de naastgelegen landerijen, die leenroerig bleven aan de graaf. De aanspraken van de graaf op al deze veenlanden vloeiden voort uit het zogeheten wildernisregaal. Overigens is de gewone betekenis van Middelnederlands 'nacope' niet 'nadere cope', zoals Van der

7 A.C.F. Koch e.a., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (hierna: OHZ) I nr. 198.

8 Dekker, *Kromme Rijngebied 247-257, 486-492*; Buitelaar, *Ministerialiteit*, 26-30.

9 *Regesten in Ons Voorgeslacht* (hierna: OV) 42 (1987) 395 nr. 10.

10 Afgebeeld in P. Leeftang e.a. (red.), *In de Rijn-vaart der Volkeren* (Alphen a/d Rijn 1998) 43 respectievelijk *Holland* 36 (2004) 260 afb. 2.

11 OV 42 (1987) 391, nr. 4. De recognitietijns (twee kapoenen of acht stuivers per jaar voor vier hofsteden) werd nog geheven in 1628.

12 H. van der Linden, 'Het ontstaan van de dorpen in de Rijnstreek' in Leeftang e.a. (red.), *Rijn-vaart* 42-43.

Linden stelt, maar terugkoop van een vervreemd goed ofwel naasting. Met een veronderstelde tiende-, elfde- of twaalfde-eeuwse ‘eerdere cope’ heeft deze naam niets uit te staan.

De ‘vrijheid’ in Aarlanderveen betekende kennelijk anders dan in Schalkwijk geen tijns-vrijheid maar vrije eigendom, dat wil zeggen: vrijheid van dienst- of leenverband. Nog een andere constructie van ‘vrijheid’ gold in de ‘Vrije Boekhorst’ die op de kaart van 1615 ten noorden van Warmond is afgebeeld. Het lag in 1289-95 in het ambacht van Dirk van Alkemade die, naar Kort aannemelijk heeft gemaakt, afstamde van de heren van Noordwijk.¹³ In 1230-31 waren Gerrit en Willem van Noordwijk betrokken bij een belastingvrijstelling voor dit gebied, dat toen Warmonderbroek heette. In 1252 kreeg Boudewijn van Noordwijk octrooi van de graaf om hier 100 morgen veen door boeren van buiten te laten ontginnen.¹⁴ Hetzelfde gebied was in 1447 als ‘Lage Boekhorst’ leenroerig aan de graaf en vormde toen één leen met de ‘Hoge Boekhorst’ in Noordwijkerhout, die in 1271 door dezelfde Boudewijn van Noordwijk was verworven.¹⁵ In Noordwijkerhout en Noordwijk woonden nog in 1320 dienstlieden en in Rijnsaterwoude, in 1281 deel van het ambacht van Dirk van Noordwijk, was tegen het einde van de dertiende eeuw zelfs nog sprake van ‘eigenlieden’.¹⁶ De heren van Noordwijk en hun nazaten hebben kennelijk nog lang hofhorige praktijken op hun bezittingen gehandhaafd. De Vrije Boekhorst bij Warmond (waar de heren van Alkemade nog in 1606 hun hofvis ontvingen!¹⁷) was in naam een vrije enclave in een veenmoeras van onvrijheid, maar deze vrijheid hield niet meer in dan een belastingvrijstelling uit 1230-31.

Opmerkelijk is dat graaf Floris V in Rijnsaterwoude, waar toen nog onvrije ‘eigenlieden’ woonden, in 1289-95 toch een cope heeft gesloten met een groep ontginners. Dit octrooi behelsde net als in Aarlanderveen de beperking van de ontginningsopstrek tot zes voorlengtes. Hiermee werd tevens de grens met de belendende ontginning in Ter Aar bepaald. De copen in Rijnsaterwoude en Aarlanderveen maken deel uit van een hele reeks beschikkingen van een grafelijke geschillencommissie. Zo waren de partijen in Rijnsaterwoude de ontginners in dat ambacht en die van Ter Aar; in Hazaerswoude, Aarlanderveen en Eslikerwoude de ontginners en de graaf zelf; en in Kalslagen de ontginners, de graaf en de abdij Rijnsburg (de voornaamste grondbezitter ter plaatse).¹⁸

Het gaat in al deze gevallen blijkbaar niet om de emancipatie van ontginners maar om contentieuze rechtspraak, in Aarlanderveen en Eslikerwoude naar aanleiding van inbreuken op het grafelijke wildernisregaal. De beslechting van deze geschillen heeft, zoals in Aarlanderveen blijkt, het karakter van een schikking. De opstrek of kaveldiepte van de ontginningen die al in gang zijn, wordt beperkt tot een aantal voorlengtes. De graaf ziet af van de eigendom van het land binnen deze afgrenzing en de ontginner van alle rechten op het land daarbuiten. De ontginner betaalt tenslotte een tijns waarmee de oude rechten van de graaf worden afgekocht.

13 J.C. Kort, ‘De familie van Alkemade en de tiende van Noordwijkerhout’, *De Nederlandse Leeuw* 114 (1997) 59-63. Voor de omvang van het ambacht van Dirk van Alkemade: OV 42 (1987) 396 nr. 15 (‘tussen Warmond, Rijnsaterwoude, Zijl en Leidermeer’).

14 OHZ II nrs. 550 (anno 1231), 936, 938 (anno 1252).

15 OV 44 (1989) 368 nr. 268.

16 Buitelaar, *Ministerialiteit*, 298; OV (1989) 475-476 nrs. 314-315. S. Muller Hz., ‘Het oude register van graaf Florens’, *Bijdragen en Meedelingen van het Historisch Genootschap* 22 (1901) 178 noot 19, herkent deze Dirk ‘inde Northem’ terecht als Dirk van Alkemade.

17 A.G. van der Steur, ‘Johan van Duvenvoirde en Woude’ in *Hollandse Studiën* 8 (1975) 258 (ik lees ‘heerlicke [...] vis’ hier als ‘hofvis’).

18 OHZ V nrs. 3031-3032, 3054, 3099.

Deze gang van zaken doet denken aan wat er in de laatste decennia met sommige kraakpanden is gebeurd. Zo werd in Groningen in 1979 een voormalig ziekenhuis gekraakt. De bewoners werden hier door het stadsbestuur (vanaf 1981 eigenaar) gedoogd. In 1985 werd de bewoning vanuit Den Haag gelegaliseerd en kregen de bewoners toestemming voor zelfbeheer, eerst voor vijf jaar, daarna permanent.¹⁹ Moeten we de 'copers' die vanaf het midden van de dertiende eeuw in Hollandse bronnen verschijnen, zien als 'krakers' van het wildernisregaal in een tijd dat de grafelijkheid was verwickeld in de meest ingrijpende reorganisatie in zijn geschiedenis: de overgang van domaniaal naar feodaal beheer? En zo ja, waren deze krakers of kapers dan 'vrije' boeren? Buitelaar geeft een Utrechts voorbeeld: een bescheid tussen het kapittel van St. Marie en de dienstman Egbert van Amstel. Een bisschoppelijke commissie wees in 1156 aan St. Marie de novale tienden rondom het Overmeer toe, uitgezonderd een strook van één voorling, uitgemeten met de 'korte roede'. Volgens Buitelaar gaat het hier om het ambacht Kortenhoef, vermoedelijk een relict van de oude grondheerlijkheid Werinon, dat door de commissie uit 1156 werd beschermd tegen de 'wilde' ontginningen van Van Amstel – allesbehalve een 'peasant'! De Hollandse graaf Dirk VI was getuige bij de bevestiging van dit bescheid.²⁰ Het gravenhuis was dus al in 1156 bekend met deze werkwijze, die tot in bijzonderheden lijkt op die van de commissie van 1289-95.

Er is een nog vroeger voorbeeld bekend van zo'n wilde ontginning. Het Utrechtse giftboek noemt als dader een graaf Rotbert. Hij had eigenmachtig een stuk land ontgonnen, maar vond in 1081 goed dat bisschop Koenraad de eigendom van de aanwas schonk aan het Domkapittel, dat de rente voor de zielenmissen van de bisschop zou bestemmen. De graaf en zijn rechtsvolgers zouden het kapittel voorts een jaarlijkse recognitietijns betalen voor het gebruik van het land.²¹ Deze in diplomatieke bewoordingen opgestelde dading bevat vrijwel alle rechtsbestanddelen van de Bremer cope uit 1113. Alleen de diepte van de ontginningsskavels wordt in 1081 niet vermeld, maar dat zegt niet zoveel. Het cope-octrooi van Hoogmade (1252) noemt ook geen diepte, maar daar is op grond van de belendingen te berekenen dat het om kavels van twaalf voorlengtes ging.²² Onbekend is waar graaf Rotbert precies actief was, maar in 1310 is sprake van een rente uit Robrechtsland en Hofland (sic) in het ambacht van heer Gerard van Heemskerck. Dat ambacht lag in het veengebied ten oosten van Haarlem.²³

In het licht van deze oudere en jongere voorbeelden tekent zich de volgende voorstelling van zaken af. Zowel in Utrecht als in Holland hadden de bisschop respectievelijk de graaf bepaalde rechten op pas ontgonnen dan wel onontgonnen veengebieden. In Utrecht spraken men doorgaans van novale tienden, in Holland van het wildernisregaal. In Utrecht werden de ontginningen georganiseerd vanuit domeinhoven, maar in de elfde en twaalfde eeuw sloegen machtig geworden dienstlieden op eigen houtje aan het ontginnen. Waar mogelijk trof de bisschop met hen een schikking ('cope'), waarbij de status quo werd bevestigd en verdere expansie voorkomen. In de periferie van het graafschap Holland, waar de graaf zwak stond, kwamen ook zulke 'wilde' ontginningen voor. Zij namen hand over hand toe in de

19 Gegevens naar www.orkz.net.

20 Buitelaar, *Ministerialiteit*, 187-206, 243.

21 S. Muller Hz. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht 1920) I nr. 244.

22 Van der Linden, 'Rijnstreek' 41.

23 Noord-Hollands Archief, Haarlem (Kleine Houtweg), toeg. 140 (Roepertpapieren) inv. nr. 1 (regist 1); OV 40 (1985) 704 nr. 34.

dertiende eeuw, met name onder de vaak afwezige graaf Willem II.

Als belangrijke omstandigheid zie ik daarnaast de ontbinding van de grafelijke domeinen en hun reorganisatie op feodale leest, waarbij als (onbedoeld) neveneffect de begrippen ‘vrijheid’ en ‘onvrijheid’ geïmpliciteerd raakten. In ambachten zoals Aarlanderveen (dat vermoedelijk deel heeft uitgemaakt van het grafelijke domein Alphen²⁴) werden de perifere ontginningen onder het leenstelsel gebracht. In een enkel geval werden ‘wilde’ ontginners verleid met een schikking: een cope naar het model van 1081. De hierbij bedongen vrijheden omvatten doorgaans vrije eigendom of belastingvrijstelling. In een enkel geval (Rijnsaterwoude) werd een geschil tussen ontginners onderling in de vorm van zo’n cope geschikt. Van enig stelselmatig grafelijk ontginningsbeleid lijkt geen sprake: wel van politiek realisme. Het is ook niet vreemd dat de beloofde vrijheden soms werden herroepen. Dat overkwam bijvoorbeeld de Vrijhoeven in Aarlanderveen. In 1355 werden deze alsnog leenroerig na een herenakkoord tussen de verarmde graaf Willem V en zijn geldschieder Arend van IJsselstein, die het gebied kreeg.²⁵ Hier zal ook de stijgende vraag naar turf hebben meegeïmpliciteerd. In 1479 gold voor de Vrijhoeven een turfwinningconcessie en op de kaart uit 1571 is Aarlanderveen bezaaid met petgaten.

Van de dertiende-eeuwse ‘vrijheid’ moeten we ons blijkbaar ook in Holland niet te veel voorstellen. Liberalisering van het grondbeleid was ook niet wat de graven voor ogen stond: wel feodalisering. In die context werd hier en daar met ondernemende veenbazen in de periferie onderhandeld over ‘vrijheden’, maar dan ging het over concessies om verdere inbreuken op het wildernisregaal te voorkomen. Ik zie de cope in dit verband niet als een materiële rechtsvorm maar als een vorm van conflictbeslechting of mediatie die in Holland bruikbaar bleek bij de overgang van domaniaal naar feodaal beheer. De cope vormde zo de eerste stap naar het ‘poldermodel’.²⁶

²⁴ Van der Linden, ‘Rijnstreek’ 25-27, 39; *OV* 21 (1966) 197 nr. 60.

²⁵ Als noot 11.

²⁶ K. Kuiken, ‘Van ‘copers’ tot compagnons’, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 57 (2003) 79-80.

Buitendijks met Piet de Rooy

“Alles van waarde krijgt vorm in Amsterdam”

In de reeks Buitendijks interviewen onze redacteurs Maarten Hell en Annemarieke Willemsen onderzoekers die over Holland schreven.

De laatste twee delen van de nieuwe, grote Geschiedenis van Amsterdam worden geredigeerd door Piet de Rooy (of Rooij, zoek bij twijfel altijd op allebei!), hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam – vooral bekend van de Commissie De Rooy. Op zijn kamer in het PC Hoofthuis hangt een uitgeknipte krantenadvertentie met in allerlei talen de tekst HOUDT MOED. Ook ligt er een gele bouwhelm met ‘bijzondere collecties’ erop, wellicht voor tussentijdse toegang tot de bouwlocatie van de universiteitsbibliotheek? Het interview heeft wel wat weg van een les: De Rooy is een ware onderwijzer als hij spreekt, en als hij schrijft. Gelukkig is hij ook een van de laatste rokers van het PC Hoofthuis, zodat hij de maartse kou graag trotseert om aan het Singel een echt Amsterdamse portretfoto te laten maken.

Afb. 1 Piet de Rooy aan het Singel. Foto: A. Willemsen.

Naar eigen zeggen heeft De Rooy (afb. 1) weinig op met Holland – we hadden ook beloofd hem er niet naar te vragen. Toch komt het gewest in zijn ‘meesterwerk’, het boek *Republiek van rivaliteiten*, vaak ter sprake.

De Rooy: “Het is buitengewoon lastig om überhaupt een identiteit te formuleren van Holland, die bovendien over een langere periode geldt. Daarbij is het ongelukkig dat het gewest ook nog in twee provincies gesplitst is, waardoor je tegenwoordig ziet dat men in de erfgoedbeweging wanhopig z’n best doet om een soort Noord-Hollandse en een Zuid-Hollandse identiteit gestalte te geven. Dat slaat natuurlijk nergens op. Dat is één. Verder lees je in *Republiek van rivaliteiten* dat Amsterdam zo’n overheersende positie heeft dat het gewest eigenlijk wordt weggedrukt. Ten derde heeft niet zozeer Holland, maar de Randstad een erg bepalende positie gehad in de verdere ontwikkeling van Nederland. De as Amsterdam-Den Haag-Rotterdam is gezamenlijk te vergelijken met de positie die Parijs in Frankrijk heeft. Daar komen centrale initiatieven vandaan, daar wordt het geld verdiend en daar zit het bestuur. De rest van het land zal daarmee een verhouding moeten zien aan te gaan. In het algemeen betekent dat reageren en niet het initiatief nemen.”

Amsterdam Airport Schiphol

“Natuurlijk is dat een Hollandocentrische visie, maar niet ongemotiveerd. Al in de oude Republiek werd het geld verdiend in de Randstad. Bezoekers, handelaren en toeristen kwamen af op die stedelijke cultuur. Dat is ook het aardige in het boek van Goffe Jensma over het Fries nationalisme (*Het rode tasje van Salverda*). Daarin wordt voortreffelijk uitgelegd dat mensen in Friesland die aan het landsbestuur wilden deelnemen, vroeger of later toch naar het westen trokken, waar ze uit pijn van nostalgie een soort Fries nationalisme ontwikkelden. Ondanks het verwijt van Hollandocentrisme en belangrijke ontwikkelingen elders blijf ik bij mijn hoofdpunt: vrijwel iedereen voelde dat het hier gebeurde. De andere gewesten hadden niet de macht, noch economisch, noch politiek, noch cultureel, om de toon te zetten, initiatief te nemen. De drie noordelijke provincies hebben daar nog steeds last van.

Het meest interessant is de rol van Brabant, dat zich de laatste jaren heeft ontwikkeld tot een van de snelst groeiende industriegebieden. Het uiterlijk van Brabant is de laatste eeuw in ongelofelijk tempo veranderd. Maar zelfs Philips heeft het hoofdkantoor naar Amsterdam verplaatst. Niet zozeer omdat ze het bij de Randstad wilde horen, maar omdat ze dichtbij een vliegveld wilde zitten. Inmiddels zijn we het kader van de natiestaat te boven en spreken we terecht over een geglobaliseerde samenleving. Dan worden knooppunten van handel en verkeer veel belangrijker en is de ouderwetse haven overgenomen door de luchthaven. Opnieuw blijkt Amsterdam dan weer een congresstad te zijn, omdat ze met hotel- en congresfaciliteiten handig aansluit op Schiphol. Decenia is er gepraat over een herindeling om een tussenniveau te vinden tussen de stad en de provincies, of probeerde men een aantal steden te klusteren: het is allemaal op niets uitgelopen. En Amsterdam en Rotterdam praten eigenlijk niet wezenlijk met de provincies, maar rechtstreeks met de nationale overheid. Ze slaan het provinciale niveau over, zodat het in dat opzicht een soort mini-provincies zijn.”

“Het geld wordt in de Randstad verdiend”

“De drie grote steden zijn een soort mini-provincies”

Bio- en bibliografie Prof.dr. Piet de Rooy (Rotterdam, 1944)

Functie(s)

Hoogleraar Nederlandse geschiedenis, UvA

Voorzitter Commissie De Rooy

Belangrijke/recente publicatie(s)

Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940: landelijk en Amsterdams beleid (1978, proefschrift UvA)*Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (2002)*Met Kok. Over veranderend Nederland* (2005) (met Henk te Velde)

Bijzonder

Was jurylid Grote Geschiedenis Quiz

De vraag is of een aparte stadsprovincie beter zou zijn. Zou Noord-Holland er niet van profiteren als Amsterdam los was? Lijdt bijvoorbeeld Haarlem onder Amsterdam?

“Niet echt, en dat weet ik, want ik woon daar. Voor een middelgrote provinciestad als Haarlem zijn er in tien jaar een geheel nieuw popcentrum verschenen, Het Patronaat, een nieuwe Toneelschuur, het Concertgebouw is vernieuwd en de schouwburg wordt aangepakt. Het trekt mensen uit de regio, die zeer welgesteld is. Ook in de slagschaduw van Amsterdam kan Haarlem dus, ook met het Frans Halsmuseum, een zeer hoog cultureel niveau handhaven. Haarlem is overeind gebleven omdat het een eigen positie heeft. Niet voor niets is het provinciebestuur in Haarlem gezet, ondanks dat Amsterdam jarenlang heeft zitten zeuren dat het in Amsterdam moest komen. Onder koning Willem I voelde Amsterdam zich miskend, maar de nationale overheid vond dat daar al zoveel macht was: de beurs, met enige vertraging de Nederlandse Handelmaatschappij en de Nederlandse Bank. Liever dus niet ook het provinciaal bestuur in Amsterdamse handen, anders wordt de stad opnieuw een soort tegenmacht tegen Den Haag. Daarom is Haarlem hoofdstad van Noord-Holland geworden en gebleven. De spreiding van macht is al erg lang een wezenlijk element in de Nederlandse bestuurscultuur.”

Creatie van een hoofdstad

Na de vorming van een eenheidsstaat in de 19de eeuw moesten de machtige Hollandse steden hun privileges opgeven, waarvoor zij eeuwenlang op de bres hebben gestaan tegen Haagse centralisten. Volgens De Rooy ging dat dan ook niet zonder slag of stoot.

“Amsterdam was behoorlijk ontevreden over de gedachte een gemeente te worden met de Gemeentewet van 1851. Zij klaagden dat Urk ook een gemeente was, dat is toch geen vergelijking? Amsterdam heeft ook een aantal jaren geweigerd lid te worden van de Vereniging Nederlandse Gemeenten; bij zo’n club van losers wilde de stad niet horen. Privileges hadden de steden na de vorming van de eenheidsstaat van 1813 niet meer zoveel. Amsterdam pleitte erg voor het overeind houden van een aantal kwesties op handelsgebied, zoals invoer- en douanerechten. Willem I ging daar dwars tegenin. Hij schreef bijvoorbeeld dwingend voor hoe de Kamer van Koophandel in elkaar gezet moest worden. Dat was voor Amsterdam ongehoord, een relatieve buitenstaander, zelfs al is het de koning, die zich bemoeit met de Kamer van Koophandel!

Op één punt zie je nog hoelang de macht van Amsterdam op het ommeland doorging: het

Afb. 2 Het koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam met het praalgraf van Michiel de Ruyter, Emanuel de Witte, 1683. Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Archief Rijksmuseum.

waterschapsbeheer. Amsterdam wilde een niet al te hoog waterpeil omdat anders alle huizen nattig zouden worden en de scheepvaart onder de bruggen werd belemmerd. Een laag waterpeil was echter weer lastig voor een aantal waterschappen rondom de stad, want dan moesten ze extra bemalen. Amsterdam zette echter spijkerhard door en met succes.”

Piet de Rooy doet de redactie van de laatste twee delen van de Geschiedenis van Amsterdam, en heeft zich recentelijk dus erg in de stad verdiept. Heeft dat zijn visie op het land veranderd? De Rooy: “Het *Leitmotiv* wordt dat Amsterdam onder Lodewijk Napoleon hoofdstad wordt. Weliswaar de derde, want Parijs was nummer één en Rome nummer twee – maar brons is ook mooi, olympisch gezegd. Die positie als hoofdstad is in 1813 met het aanvaarden van de soevereiniteit van Willem I behouden, terwijl Amsterdam toen al onder eenzelfde regime als veel andere gemeenten werd geplaatst. Ze hadden allang het recht op de samenstelling van het eigen bestuur verloren. Dat valt samen met de economische verslechtering: de haven was aan het verzanden en de doorstroom, met name in het II, stagneerde, dus de schepen kwamen niet makkelijk over de Zuiderzee heen. Inmiddels hadden Londen en Hamburg de positie van Amsterdam eigenlijk overgenomen. Dat Noord-Hollands Kanaal heeft de Amsterdammers een tijdje uit de dip geholpen, maar de scheepvaart bleef kwakkelen. En ze hadden in toenemende mate het idee dat hun welvaart gebaseerd was op de scheepvaart, met name op de wereldzeeën – op Indië. Dus: politieke positie uitgehold en geëgaliseerd, economische positie niet meer zo bloeiend, geen hof, geen parlement, geen provinciaal bestuur; wat is dit voor een hoofdstad?”

“Wat is dit
voor een
hoofdstad?”

Het enige waaruit bleek dat Amsterdam een hoofdstad was, was dat er een paleis stond. Officieel was dat het stadhuis, dat de koning en de stad een tijdje heen en weer hadden geschoven, maar de stad liet het aan de koning. Die kwam één keer per jaar langs en maakte gebruik van het door Lodewijk Napoleon aangebrachte balkon. Verder werd een nieuwe koning in de Nieuwe Kerk ingehuldigd. Dat was een bevestiging van een soort nationale plek, maar tegelijkertijd was het volstrekt onduidelijk wat dat inhield. De Nieuwe Kerk heeft wel een begin gezien van een soort Westminster Abbey-idee, waar de grote vaderlandse helden begraven zouden worden, maar veel meer dan Michiel de Ruyter ligt er ook niet (afb. 2). Het was erg onduidelijk wat het nu betekende dat Amsterdam de nationale hoofdstad was. Amsterdam wist niet zo goed raad met zichzelf.

Pas in het derde kwart van de 19de eeuw gaat dat veranderen. Dat kun je ophangen aan twee dingen. Amsterdam krijgt een nieuw soort energie door de aanleg van het Noordzeekanaal, dat in 1876 openging. Er was weer een directe verbinding met de zee, dus nu zou de welvaart wel binnenstromen. De tweede verandering was merkwaaardigerwijs de opening en omvorming van het Athenaeum Illustre tot een echte universiteit, in datzelfde jaar 1876. Voor het eerst kreeg men de bevoegdheid graden uit te delen. Dat was overigens een probleem, want Den Haag was er volstrekt van overtuigd dat er al genoeg universiteiten in Nederland waren; zoveel talent liep er nu ook weer niet rond. Het argument dat Amsterdam het hardst uitspeelde was simpel: 'iedere hoofdstad heeft een universiteit, dus wij moeten er ook één.' Toen zei het Rijk: goed, maar dan moet je er voor betalen ook. Dat deden ze. Het aantal hoogleraren werd uitgebreid en er werden laboratoria gebouwd. De stad heeft veel geïnvesteerd in die universiteit omdat dat duidelijk maakte dat het echt de nieuwe hoofdstad was."

Universiteits- en arbeidersstad

"Na de opening van het Noordzeekanaal ging het economisch weer beter. Bovendien blijkt de welvaart niet meer exclusief gebaseerd op handel, zoals de Amsterdammers dachten, maar op de reeks aan nijverheidsinstellingen en fabrieken die erop volgde. Door de snelle migratie werd Amsterdam de grootste arbeidersstad van Nederland. Rotterdam groeit wel iets sneller, maar blijft altijd kleiner dan Amsterdam. Vanaf dat moment krijgt Amsterdam het gevoel de hoofdstad te zijn en dat alles waar het echt om gaat zich in Amsterdam afspeelt. Abraham Kuyper begint de opbouw van zijn 'kleine luyden' in Amsterdam. Hij vestigt de Vrije Universiteit niet in Utrecht, zoals je zou verwachten omdat daar het centrum van het Nederlands protestantisme lag. De Beweging van Tachtig, de eerste grote vernieuwing in de literatuur, vormde zich in Amsterdam. Het eerste ontstaan van de arbeidersbeweging was in Amsterdam. Eind 19de eeuw kon Amsterdam terecht vinden dat alles wat in Nederland van waarde was het eerst werd uitgeprobeerd en betekenis kreeg in Amsterdam. De hoofdstad was toentertijd niet zozeer een constitueel punt, waar ze zich eerst aan hebben vastgeklampt, maar het voltrok zich in het hele scala van economie, politiek en cultuur.

In de 20ste eeuw is die positie volgehouden. Het eerste bezoek van prins Claus en Beatrix, nadat ze betrappt waren, was dus ook in Amsterdam. Dat is de stad waar we worden gewogen, tot op de dag van vandaag."

Wordt de hoofdstad in de nieuwe delen van de Geschiedenis van Amsterdam weer als 'lastige stad' omschreven?

De Rooy: "Weet je waar dat vandaan komt? Toen Claus en Beatrix op bezoek kwamen en

Afb. 3 Rondvaartboot met Beatrix en Claus op de Amsterdamse grachten, 3 juli 1965. Foto: Nationaal Archief (018-0085).

een tocht op een rondvaartboot door de grachten maakten (afb. 3), was er maar één spandoek: ‘M’n fiets terug!’ Verder werd er een pamflet, ‘Provocatie nummer 3’, in de rondvaartboot geworpen, waarin het fascistisch verleden van de Oranjes werd uitgelegd en dat vooral door prins Bernhard aandachtig gelezen werd. Bij de afsluiting zei burgemeester Van Hall in een toespraak dat Amsterdammers bekendstonden als lastige mensen, daar is het begrip uit ontstaan. Maar daarna werden ze pas echt lastig.”

Canon van de geschiedenis

Naast zijn redactiewerk voor de geschiedenis van Amsterdam en zijn boek *Republiek van rivaliteiten* is Piet de Rooy vooral bekend van de Commissie De Rooy en haar aanbevelingen voor omvorming van het geschiedenisonderwijs. Hij vond het opstellen van een canon niet zinvol, want ‘dan heb je zo een lijstje met honderd namen’. Nu wordt door een nieuwe commissie onder leiding van medioneerlandicus Frits van Oostrom toch een canon opgesteld, met een sterk cultuurhistorisch karakter. Ongetwijfeld een andere dan De Rooy zou hebben bedacht?

De Rooy: “Het woord ‘canon’ is inmiddels een containerbegrip. De laatste tijd onderscheid ik drie varianten. Eén is de klassieke, gymnasiale *Bildung*. Je weet van de Bataven, kan Verdi en Monteverdi uit elkaar houden, en Karel de Grote en Karel V – om een paar bekende instinkers te noemen. Sommige mensen verlangen daar naar terug. Dat is niet langer mogelijk, omdat de voorwaarden waaronder die canon functioneerde inmiddels vervallen zijn. De na-

tiestaat is in het ongerede geraakt; ik ken geen ander land waarvan de regering heeft verklaard dat het ‘in de war’ is. Bovendien is de achterliggende christelijke cultuur in dit rare, deels ge-

“Nederland is het enige land dat ‘in de war’ is”

seculariseerde land weggefallen. Een tweede canon is een reactie op het vertellen van verhalen en de nadruk op vaardigheden. Je zag het letterlijk aan de enorme bontheid in de schoolboeken, daar zat geen structuur meer in. Veel leerlingen waren ieder chronologisch besef kwijt. Toen heb ik het woord canon gebruikt om uit te leggen dat je een beknopte kapstok moet hebben om weer een beetje idee van chronologie te krijgen. Dat zijn die tien tijdvakken. Daar zit geen enkele morele of politieke uitspraak bij; er is puur een onderwijskundig hulpmiddel geconstrueerd. De kern zit in de beknoptheid. Mijn vrouw werkt in het speciaal onderwijs, dus ik weet wel

iets van kinderen die moeite hebben met leren. Gymnasiasten hebben geen probleem, die leren wel thuis. Het probleem zit in de zestig procent kinderen op het vmbo. Die tijdvakkenstructuur is dus van heel andere aard dan die oude *Bildungs*-canon en dan wat Van Oostrom nu doet.

De kritiek op ons rapport had een sterk academisch karakter. Men had zich niet verdiept in wat er nu werkelijk in het onderwijs aan de hand was. In 2007 gaat mijn canon formeel in op scholen tot en met het examen. Bovendien richtte de kritiek zich op details als de benaming van de tijdvakken: jagers en boeren, pruikentijd. We hebben die onderscheiding in tijdvakken met ronde jaartallen gemaakt om te zorgen dat ook mensen met een zwak getalbegrip ze konden onthouden. Bovendien moest het geheugen worden geprikkeld door niet alleen jaartallen te geven, maar ook een kenschets gekoppeld aan een plaatje. Ik weet best dat de 18de eeuw meer was dan een pruikentijd. Desondanks, als die vmbo-leerlingen ooit eens een museum binnenlopen, zien ze dat al die kerels een pruik op hebben. Dat kunnen kinderen onthouden.”

Cultuur en politiek

Niettemin was er veel kritiek dat de Commissie De Rooy een westerse, witte mannen-canon gaf. Turkse en Surinaamse leerlingen zouden een ander referentiekader hebben. Moet je geen wereldgeschiedenis geven?

De Rooy: “Dat maakt het meteen onbegrijpelijk voor iedereen in het vmbo. Mijn voorstel was om het rustig op te bouwen in ringen volgens dezelfde chronologie. Begin met Nederland, als dat in de vingers is Europa en de derde ring is de wereld. Als je een geschiedenis wilt schrijven waarin aandacht wordt geschonken aan alle 163 nationaliteiten die in Nederland wonen, is het binnen de kortste keren niet meer te overzien. Nadeel is bovendien dat je dan niets gemeenschappelijks verteld. Zoals ik het gebruikelijk vind dat je in het buitenland minimaal iets van de taal spreekt, zodat je een pils kunt bestellen en goedendag kunt zeggen, vind ik het redelijk dat je een beetje de kern kent van de Nederlandse geschiedenis. Dat geeft het begin van communicatie.”

Recent schreef Piet de Rooy een vlammend opiniestuk in *De Volkskrant* naar aanleiding van een serie boeken over Cultuur en migratie in Nederland. Daarin gaf hij aan eigenlijk geen rol te zien voor de culturele uitwisseling in de multiculturele samenleving.

De Rooy: “Dat is wel een heel ander onderwerp! Ik schreef dat het begrip cultuur in die reeks niet gedefinieerd was, zodat daar ongeveer alles onder kon worden verstaan. Dan is

het op tafel leggen van Perzische tapijtjes in gewicht vergelijkbaar met Oosterse sandalen aanschaffen tot en met gemeenschappelijk zwemmen. Alles is even interessant en belangrijk omdat alles bewijst dat geen sprake is van een geïsoleerde cultuur, maar van wederzijdse beïnvloeding. Op zich is dat betekenisloos. Er is geen enkele situatie in de wereldgeschiedenis denkbaar waarbij culturen elkaar niet op enigerlei wijze hebben beïnvloed.

De verdeling wordt tot stand gebracht in de politiek. Dáár zal iets moeten veranderen en de politiek zal net als in de 19de eeuw een integrerende functie moeten gaan vervullen, want er is niet zoveel anders. Uiteindelijk vallen daar de harde beslissingen, niet op cultureel terrein. Het kan helpen, is op zichzelf belangrijk, maar politiek is het enige mechanisme waarin gezaghebbende waarden worden toegekend. Daar wordt besloten over mengen op scholen of niet, wijken platgooien, uitzettingsbeleid verharder, hogere minaretten. De cultuur verandert daar niets aan.”

“Uiteindelijk is er niet veel anders dan politiek”

Denkend aan Holland zie ik... “...het Jisperveld. Dat vind ik een van de meest karakteristieke plekken van heel Noord-Holland, waar ik in alle jaargetijden graag naartoe ga. Het mooiste is natuurlijk als je er kunt schaatsen, maar dat is met die klimaatwisselingen niet meer helemaal gegarandeerd. Ik geef toe, het is een beetje tuttig, maar Avercamp is een van mijn favoriete schilders. Vond ik altijd wel gezellig.”

Hollands Spoor

In Hollands Spoor wordt een tentoonstelling, museum of monument uit Holland onder de aandacht gebracht. Koos Havelaar bespreekt dit keer:

Station Hollandse Spoor: het Haagse station van de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij

Het is tijd om eens uitgebreid stil te staan bij het Haagse station Hollands Spoor, ditmaal niet het vertrekpunt maar het onderwerp van deze rubriek. De naam is afgeleid van de opdrachtgever voor de bouw van dit station: de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij. Hoewel het NS-station tegenwoordig officieel Hollands Spoor heet, noemen oudere inwoners van Den Haag het station nog altijd graag Hollandse Spoor en dat sluit ook meer aan op de oorspronkelijke naam. Vandaar de keuze om de benaming Hollandse Spoor in dit artikel te hanteren.

Het station Hollandse Spoor werd in de jaren 1888-1893 gebouwd naar het ontwerp van D.A.N. Margadant, architect van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij. Het station werd alom geroemd als 'tempel gewijd aan de techniek en de vooruitgang' en 'paleis van snelheid'. Vandaag de dag is Hollandse Spoor in Den Haag behalve een treinstation ook een belangrijk industrieel monument, waar veel is te zien voor de reiziger die er oog voor heeft. De rijke neorenaissance architectuur van station Hollandse Spoor is één van de fraaiste voorbeelden van het land.

Industriestad

Hoewel Den Haag eind 19e eeuw een industriestad kan worden genoemd, kent de stad slechts een gering aantal monumentale industriële gebouwen.

Belangrijk zijn onder meer de tramremise aan de Parallelweg, de meubelfabriek Pander aan het Buitenom, de machinefabriek Spoor en Wijnvoord aan de Zoutkeetsingel en enkele bruggen vervaardigd door de Haagse ijzergieterijen. De werkelijke top is natuurlijk het station Hollandse Spoor. Het verrassend kleine aantal industriële monumenten is te wijten aan een aantal factoren. Veel van de oude industrie was reeds verdwenen voor er sprake kon zijn van enige monumentale bescherming. Een andere belangrijke reden is de betrekkelijk late belangstelling van de gemeente Den Haag voor haar industriële verleden.

Voor het Laakhavengebied achter het station Hollandse Spoor was het bijna te laat. Slechts een paar in het oog springende panden, die voor de lokale industriële geschiedenis nauwelijks van belang

Afb. 1 Stationsplein met station Hollandse Spoor, ca. 1925. Ansichtkaart.

zijn, werden hier behouden, ondanks de actieve rol die de voorganger van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed hier heeft gespeeld om meer onderdelen te behouden¹. Een deel van de industriële geschiedenis kon wel worden vastgelegd in een uitgebreide publicatie over het Laakhavengebied². Gelukkig bleef de unieke structuur van dit zeer vroege industriegebied in Nederland wel behouden.

Den Haag aan het spoor

In 1839 reed in Nederland de eerste trein tussen Amsterdam en Haarlem. Het is waarschijnlijk de openingszin van veel spoorwegboeken over de aanleg van onze spoorwegen. Meestal volgt een relaas waarmee een en ander in breder perspectief geplaatst wordt om aan te geven hoe dit nieuwe fenomeen in ons land zijn aanvang nam. Daarbij komen vaak tijdgenoten aan het woord die uiting gaven aan hun verwondering of juist hun afkeuring³. Jacob van Lennep dichtte in 1839 zijn negen strofen tellende hymne aan deze spoorlijn. De derde strofe van De IJzeren Spoorweg van Amsterdam op Haarlem luidt als volgt:

Geen vreemdeling zal langer smalen,
Op 't land van eenden en kanalen,
Waar vaarten steeds aan vaarten palen,
Als hij er 't kunsttuig wedervindt,
Waarvóór als om de koers te wijzen,
Die wonderdamp omhoog blijft rijzen,
Wiens macht zelfs d'afstand overwint.

De wonderkracht verbleekte rap en de trein werd al snel een normaal vervoermiddel, dat door het Hollandse landschap voortsnelde. Na Haarlem volgde de verbinding met Den Haag. Hier verrees in 1843 het eerste station op de huidige plaats van het Hollandse Spoor, dat toen nog op Rijswijks grondgebied lag. Het eerste station was een sober en strak vormgegeven gebouw. Het stationsgebouw was voor de architecten een nieuwe bouwopgave, een nieuw type gebouw waarvoor nog geen voorbeelden bestonden⁴. Het basisprincipe van het station bestond uit de scheiding van aankomend en vertrekkend verkeer. Voor de vertrekkende reizigers waren enige voorzieningen nodig, zoals een vestibule met kantoor voor de kaartverkoop, een wachtkamer en een bagagedepot. Via de vestibule waren de perrons te bereiken. In de eerste serie stations is deze opzet in eenvoudige vorm uitgewerkt en meestal in neoclassicistische stijl vormgegeven.

Het station werd in die tijd vaak gezien als de nieuwe stadspoort; de plaats waar men de stad betrad en ook de poort naar de vooruitgang, in dubbele zin zelfs. Vaak vormde de spoorlijn als het ware een raaklijn langs de cirkel van het centrum van de oude binnensteden. In Den Haag was het stadsbestuur ook voorstander van deze wijze van aansluiting van het spoor met de stad⁵. De voorkeur ging uit naar een situering vlak langs de buitenste singelgracht (Bierkade/Groenewegje). De spoorwegmaatschappij achtte dit niet haalbaar, want daarvoor diende men de bebouwing aan de Trekvliet te doorsnijden. Zo kwam het spoortracé uiteindelijk 500 meter van de Bierkade af te liggen. Het station kwam met het front naar de stad te liggen en kreeg een verbinding met de weg naar Delft en een voetpad richting Wagenbrug. Dit pad zou weldra een rechte straat worden, de Stationsweg. Den Haag is de eerste stad waar een dergelijke loodrechte verbinding op het station ontstond.

In 1862 nam de gemeente de beslissing om het gebied in de omgeving van het station tot ontwikkeling te brengen⁶. Het 'Plan van den aanleg van het zuid-oostelijk gedeelte der stad tegenover den Zuidwal' werd goedgekeurd door de gemeenteraad en kort daarop startte de aankoop van gronden. Uiteindelijk zouden alleen gronden aangekocht worden waar de straten op werden aangelegd. De rest bleef in handen van particuliere grondbezitters. Het project om herenhuizen in het gebied te realiseren kwam nauwelijks van de grond.

Een nieuw station

De spoorlijn werd na de realisatie van het station Hollandse Spoor verder doorgetrokken naar Rotterdam waar de lijn vier jaar later aankwam. Tot in de jaren zeventig van de 19e eeuw reden vijf treinen per dag tussen Den Haag en Rotterdam⁷. Pas in 1885 verscheen de eerste sneltrein tussen Amsterdam en Den Haag op het spoor. Het succes van de trein kwam uiteindelijk wel, dat is ook goed af te lezen aan het vernieuwde station Hollandse Spoor. De eenvoudige neoclassicistische architectuur werd merendeels vervangen door de rijke neorenaissance architectuur.

D.A.N. Margadant was zoals genoemd de architect van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij waarvoor hij in totaal 38 jaar zou werken en het beeld zou bepalen. Na de realisatie van station Hollandse Spoor zou hij nog een paar beeldbepalende stations bouwen. De eerste hiervan was Schiedam, daarna volgden Amersfoort,

Santpoort-Zuid en Haarlem. Zijn Station Schiedam en Amersfoort bestaan inmiddels niet meer en zijn vervangen door nieuwe gebouwen.

Hollandse Spoor is het eerste station in Nederland dat werd voorzien van verhoogd spoor met eilandperrons; hierdoor hadden zowel het wegverkeer als de scheepvaart door de Trekvliet een ongehinderde doorgang. De perrons zijn door een tunnel bereikbaar. Dit vereiste wel een ingewikkelde bouw, terwijl de trein gewoon het station moest kunnen blijven aandoen. Eerst werd in 1887 de baan opgehoogd en daarna werd in fases het station gebouwd. Dit startte met de bouw van een groot eilandperron en de tunnel er naar toe. Op het perron verrees een seinhuis en een groot gebouw voor de wachtruimten, die in diverse klassen waren verdeeld. Daarna kon het oude station gesloopt worden en het nieuwe hoofdgebouw aan het Stationsplein verrijzen. Ook op het gietijzer is deze lange bouwperiode af te lezen. De zuilen op het perron dragen het jaartal 1887 en aan de straatzijde de datering 1892.

Het is de late 19^e eeuw, een periode waarin het station als verbeelding van de macht werd gebruikt. De streng functionele gebouwen werden omgebouwd tot stations met nevenfuncties, zoals restauratie-, rook-, dames- en kapsalons. Het reizen was duidelijk een onderdeel van een toonaangevende cultuur geworden.

Het enigszins theatrale front van Hollandse Spoor verbergt de eigenlijke functie van het station. De markante ijzeren perronoverkappingen gaan voor een belangrijk gedeelte schuil achter het centrale middengedeelte van het gebouw. Alleen aan de beide zijanten komen de kappen duidelijk in zicht.

Het Centraal Station in Amsterdam was het eerste monumentale reizigersgebouw dat in 1889 werd gebouwd naar ontwerp van de architect P.J.H. Cuijpers en A.L. van Gendt door de grote concurrent van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, De Nederlandsche Rijnspoorweg Maatschappij. Station Hollandse Spoor wordt in dit perspectief wel gezien als de tegenhanger van het Amsterdamse Centraal Station.

Vormgeving

Het stationsgebouw van Hollandse Spoor is in herode baksteen opgebouwd met veel natuurstenen elementen en het is asymmetrisch van ontwerp⁸. Het entreegebouw bestaat uit drie bouwlagen met op de hoeken iets uitspringende gevelementen,

die bekroond zijn met Duits aandoende koepeltjes. Het middendeel heeft een hoge kap. Er zijn veel traditionele materialen toegepast, zoals graniet, zandsteen en leien. Het hoofdgebouw wordt geflankeerd door langere zijgevels, die beide worden beëindigd met een hoekpaviljoen. Aan de linkerzijde is dit grootser uitgebouwd en vormt het een onderdeel van het trappenhuis naar de koninklijke wachtkamer. Zowel voor de hoofdingang als voor de ingang van de koninklijke wachtkamer bevindt zich een luifel, die met fraai siersmeedwerk is uitgevoerd. Aan de rechter zijde is de zogenaamde rijtuigkap, een kap die oorspronkelijk in 1862 werd gebouwd als perron- en spooroverkapping, maar bij de vernieuwing grotendeels op deze locatie werd hergebruikt. De stationsoverkapping zelf bestaat uit vier kappen met een overspanning van 9,5 en 17,5 m. Twee korte kappen overdekken het eilandperron, met uitzondering van het restauratiegebouw en sluiten aan op het stationsgebouw. De brede overkappingen overspannen de sporen en zijn voorzien van twee fraaie lantaarns en rookkappen waardoor de rook van de stoomlocomotieven kon ontsnappen. De kappen bestaan uit knieboogspanten, die opgebouwd zijn uit vakwerkbogen en vakwerkleggers in de lengte richting. Dit geheel wordt gedragen door kolossale gietijzeren zuilen, voorzien van het jaartal 1887 en de naam van de gieterij: "L.I. Enthoven & Co's Hage".

De firma Enthoven is voor de Haagse industriële ontwikkeling van essentieel belang geweest. Het bedrijf startte in 1824 aan de Trekvliet niet ver van de huidige plaats van het station een koperpletterij onder de naam E.B.L. Maritz & Comp. Ook al een legendarische naam in de stad vanwege de rijksgeschutgieter Maritz. Hier aan de Trekvliet draaide de eerste stoommachine in Den Haag. De Pletterij zou de motor van de Haagse economie in de 19e eeuw vormen, samen met de andere ijzergieterij De Prins van Oranje. De IJzerindustrie was dermate belangrijk dat Den Haag op een goed moment zelfs de zesde metaalnijverheidstad van het land was. Dit gegeven is voor de Stichting Haags Industrieel Erfgoed uitgangspunt geweest om aan dit rijke metaalverleden aandacht te besteden door middel van een wandeling langs ijzer in de stad met als beginpunt station Hollandse Spoor⁹.

De neorenaissance architectuur van het station kent een fraaie detaillering¹⁰. Aan de buitenzijde bevinden zich een groot aantal reliëfs die het gebouw een zekere waardigheid verlenen en ook de

Afb. 2 Eén van de peronoverkappingen met koepel.

bestemming van het gebouw van buiten af herkenbaar maken. Veel symbolen geven de nijverheid en industrie aan, zoals het tandrad, het scheepsanker en de bijenkorf. De spoorwegen worden met het symbool van het gevleugelde wiel verbeeld. Deze beeldtaal sluit nauw aan bij het gedachtegoed van de 19e-eeuwse liberale burgerij. Veel van het beeldhouwwerk werd geleverd door het Amsterdamse, van oorsprong Belgische, atelier Elisée van den Bosche en Crevels.

Zeer bijzonder waren ook de grote tegeltableaus van de Haagse firma Rozenburg die in de ontvangsthallen waren aangebracht. Hier werden de 'Ouden Tijd' en de 'Nieuwen Tijd' tegenover elkaar uitgebeeld. Werd de oude tijd gesymboliseerd door de trekschuit en de postkoets, de nieuwe tijd werd in beeld gebracht met de stoommachine en andere moderne vormen van economische bedrijvigheid. De hal werd in 1949-1950 gemoderniseerd door de architect H.G.J. Schelling, die geen functie meer zag voor deze bijzondere tegeltableaus er ze er zonder pardon uit liet slaan.¹¹ Bij de recente restauratie werd op basis van de oorspronkelijke tekeningen een reconstructie van de hal gemaakt en op moderne wijze ingevuld. De huidige tegeltableaus zijn van de Haagse kunstenaar Josephine Sloet.

Koninklijke wachtkamer

Eén van de bijzonderheden van het station is de aanwezigheid van een 'koninklijke wachtkamer'. Slechts een klein aantal stations kent nog een dergelijke ruimte: Amsterdam, Baarn, Den Haag Hol-

landse Spoor en voorheen Den Haag Staats Spoorwegen (de voorganger van Den Haag Centraal Station). Het interieur van deze laatste wachtkamer met veel betimmeringen van de Haagse firma Mutters verrees vorig jaar op glorieuze wijze in het historische gebouw van het Spoorwegmuseum in Utrecht.

De term wachtkamer is eigenlijk een tamelijk bescheiden aanduiding¹². Er is meer sprake van een koninklijk paviljoen, dat aan de linkerzijde van het front is uitgebouwd. Hier bevindt zich de ingang met een apart trappenhuis met rijk gekleurd marmer, bronzen balusters en lantaarns, muurschilderingen en een groot glas-in-loodraam van de firma Jan Schouten uit Delft, dat leidt naar de

Afb. 3 Reliëf met symbolen van de nijverheid, eilandperron.

Afb. 4 Ingang koninklijke wachtkamer aan perronzijde.

ontvangstruimten. Deze worden gevormd door een driedelige wachtkamer, twee kabinetten met toiletruimten en twee zijkamers. De centrale wachtruimte heeft een rijke geschilderde plafonddecoratie met in de koof geschilderde wapens van alle provincies. De wanden zijn bespannen met stof waarin bloemmotieven of figuren zijn geweest. In de zijruimten bevinden zich twee schouwen met schoorsteenmantels met tegels van de firma Rozenburg¹³. Boven de schoorsteenmantels bevinden zich geschilderde schoorsteenstukken. Overigens is de ruimte niet echt een wachtkamer, maar meer een aankomst- en ontvangstruimte, want de koningin is tenslotte de enige in Nederland die nooit op de trein hoeft te wachten.

Met angst en beven

Voor veel mensen zal het vanzelfsprekend zijn dat station Hollandse Spoor een rijksmonument is, maar dat is nog niet zo lang het geval. In 1989 werd de monumentenstatus aangevraagd door de historische vereniging Die Haghe, mede op aandringen van de Haagse werkgroep voor Monumenten van Bedrijf en Techniek. Dit initiatief werd ingegeven door de op stapel staande herstructurering van het aangrenzende Laakhavengebied. Daarbij zou het voortbestaan van het station wel eens gevaar kunnen lopen. Op 29 augustus werd de aanvraag geretourneerd omdat er onvoldoende gegevens waren bijgeleverd¹⁴. Een week of zes later volgde een rampzalige nacht: van zaterdag op zondag 15 oktober brandde een groot deel van het station af. Het restauratiegebouw op het eilandperron en een derde deel van de kappen gingen in de vlammenzee verloren. Heel Den Haag liep uit om de schade met eigen ogen te aanschouwen. Monumentenliefheb-

bers vreesden voor het lot van dit bijzondere complex en hun Hollandse Spoor. De kranten raakten er maar niet over uitgeschreven. Zeer opvallend eigenlijk dat juist dit moment in de geschiedenis van het station zoveel aandacht kreeg. Het was zeker niet alleen de sensatie van de brand maar misschien wel het ultieme bewijs dat dit monument uit de techniekgeschiedenis zo dicht bij de Haagse bevolking staat en kennelijk wordt gekoesterd.

Op 23 oktober 1989 maakte de Rijksdienst voor de Monumentenzorg per brief bekend dat op een deel van Hollandse Spoor de monumentenwet van kracht was, in afwachting van een definitieve beslissing om het station op de rijksmonumentenlijst te plaatsen. Op 17 november kwam het verlossende woord van de Monumentenraad met het advies aan de minister van WVC en krap twee jaar later, in de zomer van 1991, werd de status van rijksmonument officieel door de minister aan station Hollandse Spoor toegekend¹⁵.

‘De NS doet het’

Onder deze kop werd door ir. C. Douma, hoofd afdeling gebouwen van de Nederlandse Spoorwegen, in *NRC Handelsblad* van 15 november 1989 de mededeling gedaan dat de NS bereid was het station te laten restaureren. Tot die tijd bestond er grote onzekerheid over het voortbestaan van het zwaar gehavende station Hollandse Spoor. De NS had overigens al eerder blijk gegeven van haar waardering voor dit juweel van spoorwegarchitectuur. Al voor de brand had de NS opdracht gegeven om het station haar glans terug te geven van “een monumentaal pand, die allure dat het verdient, aangepast aan deze tijd”, aldus een brochure van de NS. Een opvallend standpunt, want tijdens de bouw van Den

Afb. 6 Stationsplein met station Hollandse Spoor, 2006.

Haag Centraal Station begin jaren zeventig bestond het idee om Hollandse Spoor maar af te breken en een eenvoudiger station te bouwen met minder functies. Centraal Station zou het hoofdstation van Den Haag worden. Later bleek Hollandse Spoor toch belangrijker dan verwacht en werd besloten tot restauratie. Deze startte met de koninklijke

Afb. 5 Interieur koninklijke wachtkamer.

wachtkamer en in 1984 werd begonnen met de bijzondere kapconstructie. Deze restauratie die voor de brand al in gang was gezet, had als doel een sterkere kap te realiseren met een onderhoudsvrije constructie⁶. De brand van 1989 was een dikke streep door de rekening. Er gingen negentien spanten in vlammen op, of waren verwrongen en moesten worden verwijderd. Er kwamen nieuwe kappen voor in de plaats op basis van oude berekeningen maar in nieuw materiaal en gelast in plaats van geklonken. De spanten werden thermisch verzinkt en kregen twee lagen vinylverf. De wanden op de kopse kanten met gekleurd glas werden voorzien van stalen raamprofielen in plaats van de oorspronkelijke ijzeren. Ook startte de herbouw van het restauratiegebouw op het eilandperron, waarvan alleen de buitenmuren nog stonden. De herbouw was noodzakelijk vanwege de stabiliteit, de kap rustte hier ook voor een deel op. Enige vernieuwingen konden het station niet bespaard blijven. Zo kwamen er glazen liften naar de perrons en werd aan de zijde van de rijtuigkap een fiets- en voetgangerstunnel aangelegd naar de Laakhaven. Al met al forse ingrepen die met de nodige zorgvuldigheid en gevoel voor het gebouw werden verwezenlijkt. Op 23 mei 1997 vond de officiële opening plaats van het eerste gedeelte van het gerestaureerde station, de grote hal en de perrontunnel.

Het Haagse station Hollandse Spoor kan door zijn uitstraling en status die het heeft verworven zonder meer gezien worden als kathedraal van de techniek. De waardering van het complex is terecht zeer breed te noemen. station Hollandse

Spoor verenigt dan ook een aantal bijzondere aspecten in zich, zoals de geschiedenis van de spoorwegen, de architectuur, de ijzerproducten, de tegeltableaus en de symboliek van de industrie. Alle reizigers hebben deze openbare ruimte ter beschikking, niet alleen als treinstation, maar ook als industrieel monument.

Foto's (behalve de afbeelding uit 1925) alle gemaakt door de auteur.

Noten

- 1 Haagse werkgroep voor Monumenten van Bedrijf en Techniek, 1985-1992.
- 2 J.J. Havelaar, *De Laakhaven. Een beeld van een Haags industrielandchap* (Den Haag 1991) VOM-reeks 1991-5.
- 3 Voor een recent overzicht van de geschiedenis zie: G. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004).
- 4 P. Saal en F. Spangenberg, *Kijk op stations* (Amsterdam 1983).
- 5 Ibidem, 22.
- 6 V. Freyser, (eindred.), *Het veranderend stadsbeeld*, (Zwolle 1991) 24.
- 7 H. Doedens en L. Mulder, "Den Haag met moeite op het goede 'goede spoor'", *Haagsche Courant* 13 mei 1989.
- 8 P.H. Enthoven en J.J. Havelaar, *De metaalpletterij en ijzergieterij L.I. Enthoven & Co* (Den Haag 1996) 65 VOM-reeks 1996-2.
- 9 J.J. Havelaar, *Wandelen langs sporen van metaalnijverheid. Een route langs industrieel erfgoed 5* (Den Haag 2005).
- 10 W. van Leeuwen en H. Romers, *Een spoor van verbeelding* (Zutphen 1988).
- 11 Brochure NS Railinfrabeheer en NS Stations, "Verbouwing Station Den Haag Hollandse Spoor", z.d, z.pl.
- 12 H. Romers, *Spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938*, (Zutphen 2000) 156-161.
- 13 De firma Rozenburg is een beroemde naam en een typisch voorbeeld van de luxe-industrie, die Den Haag rijk was. De Stichting Haags Industrieel Erfgoed bracht in 2004 een route uit langs tegeltableaus van Rozenburg, die overal in de stad gevels sieren: J. en K. Havelaar, *Rozenburg tegeltableaus op de kaart gezet. Een route langs industrieel erfgoed 4* (Den Haag 2004).
- 14 *Jaarboek Die Haghe*, 1990, 11.
- 15 *Haagsche Courant* en *Het Binnenhof*, 29 juli 1991.
- 16 B. Brouwer, "Vormvisie", *Bouwadviseur* 33(1991)12.

Stichting Haags Industrieel Erfgoed

De belangrijkste doelstelling van de stichting is het stimuleren van de belangstelling voor het industriële verleden van Den Haag en omgeving. Daarmee hoopt zij een breed draagvlak te creëren voor behoud van industrieel erfgoed. Deze term wordt breed opgevat: van reclameobject tot machine en van gebouw tot bedrijfsarchief. Op de website van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed komt al dit erfgoed samen: www.shie.nl Hier kunt u meer lezen over de activiteiten van de stichting, zoals het restauratieproject 'Muurvlakte te huur', het oralhistoryproject 'Echo's van de werkvloer' en het kwartaalbulletin *Haagvaarder*. Stichting Haags Industrieel Erfgoed, Postbus 85469, 2508 CD Den Haag

Tijdingen

Gedenkjaren: cultuur of commercie?

Grootse manifestaties in het kader van het nationale Rembrandtjaar, het Mozartjaar en 400 jaar betrekkingen tussen Nederland en Australië, slechts beperkte aandacht voor de stichting van het Koninkrijk Holland 200 jaar geleden en geen enkele activiteit rondom de 350^e sterfdag van de schilder Jan van Goyen of de 750^e verjaring van de Slag bij Hoogwoud. Aan welke voorwaarden moet een persoon of gebeurtenis voldoen om in aanmerking te komen voor een herdenkingsjaar en wat is de relatie tussen het historische belang en de omvang van de feestelijkheden?

Soorten en maten

Evenementen, tentoonstellingen, concerten, musicals, programma's op radio en televisie, speelfilms, boeken, CD's, stadswandelingen, ijs-sculpturen, recepties en galabijeenkomsten maar ook T-shirts, petjes, onderbroeken, handschoenen, mokken, asbakken, paraplu's, pennen, muismatten, aankleedpoppen, buttons en stickers; wanneer de geboortedatum of sterfdag van een persoon van wereldfaam of de datum waarop een belangrijke historische gebeurtenis plaatsvond een mooi rond getal oplevert, worden alle registers opengetrokken. Het zal dan ook weinigen zijn ontgaan dat Rembrandt 400 jaar geleden werd geboren. 2006 is het 'Rembrandtjaar' en dat zullen we weten. Voor musea vormt een gedenkjaar een uitgelezen gelegenheid om zichzelf onder de aandacht van het publiek te brengen. Uitgevers en producenten van merchandise zien er een mogelijkheid in om hun verkoopcijfers te verhogen. De scheidslijn tussen artistieke integriteit en winstbejag is soms schimmig. De vraag dringt zich op of het bij zulke gedenkjaren niet veeleer gaat om marketing en commercie dan om de persoon of het historische feit in kwestie.

Op zichzelf is het verschijnsel 'gedenkjaar' niet nieuw. Rembrandtjaren waren er bijvoorbeeld al in 1856, 1906, 1919 en 1969. Ook toen werden speciale tentoonstellingen ingericht, verschenen publicaties en werden gedenkstenen aangebracht. Vaak scheidt zo'n jaar extra mogelijkheden voor nieuw onderzoek en grootscheepse restauraties van kunstvoorwerpen of gebouwen. Een bekend voorbeeld is het Rembrandt Research project. De start daarvan in 1968 had een directe relatie met de activiteiten rond Rembrandt in 1969. Een gedenkjaar biedt mogelijkheden om aspecten uit het leven en

werk van een kunstenaar vanuit een nieuwe optiek te belichten, om de aandacht te vestigen op minder bekende kunstenaars met een overeenkomstige thematiek of stijl of – waar het gaat om historische feiten of de betrekkingen tussen landen – accenten te leggen die de beeldvorming versterken.

Gedenkjaren zijn er in soorten en maten. Soms gaat het om evenementen die hoofdzakelijk gericht zijn op een beperkte groep geïnteresseerden zoals de inwoners van een stad of een regio ofwel kenners binnen een bepaalde periode, stijl of discipline. Hoewel de activiteiten zich dan concentreren op wetenschappelijke en artistieke aspecten en zijn gericht op die specifieke doelgroep, wordt de gelegenheid meestal aangegrepen om via de media in bredere kring belangstelling te wekken voor de persoon of het onderwerp. Daarnaast zijn er grootschalige manifestaties met talloze evenementen en een nationaal bereik zoals dit jaar rondom Rembrandt en Mozart. Omdat iedereen wel weet wie Rembrandt en Mozart zijn gaat het in die gevallen niet om het vergroten van de bekendheid maar veeleer om de mogelijkheid tot identificatie. En dan ontstaat een heel eigen dynamiek.

Het Rembrandtjaar

Alleen al in organisatorisch opzicht zijn dit soort gedenkjaren operaties van enorme omvang. Zo werd bijvoorbeeld de Stichting Rembrandt 400 al in 2004 opgericht voor de coördinatie van de evenementen en internationale promotie. In het bestuur participeren enkele musea, de gemeenten Amsterdam en Leiden en het Nederlandse Bureau voor Toerisme. Sponsors zijn Shell, TNT, Schiphol, de ministeries van Economische Zaken en Onderwijs Cultuur en Wetenschappen, de gemeenten Amsterdam en Leiden en de provincie Zuid-Holland.

Afb. 1 Promotiemateriaal voor 'Rembrandt De Musical' (copyright afbeelding Stardust Theatre BV, met dank aan J. Stuurman, Theater Carré).

Het zwaartepunt van de activiteiten ligt in Amsterdam en Leiden. Deze laatste stad beschikt nauwelijks over tastbare overblijfselen van Rembrandt en naast de drie bijzondere Rembrandttentoonstellingen die Stedelijk Museum De Lakenhal dit jaar organiseert, kent het programma hoofdzakelijk activiteiten die gericht zijn op het toerisme. Zoals onder meer een mozaïek van een zelfportret van Rembrandt in 58.000 bollen, een ijssculpturen-festival, een buitenexpositie met schilderijen in de binnenstad, uitvoeringen van muziek uit Rembrandts tijd, een wandelroute en een driedaags kernprogramma in juli met kluchten, muziek, een levende Nachtwacht en rondleidingen op de warenmarkt waar acteurs rondlopen in kleding uit de 17^e eeuw. De relatie met Rembrandt is bij sommige onderdelen flinterdun.

Wat musea betreft heeft Amsterdam uiteraard veel meer in huis en die weelde wordt dan ook vorstelijk geëtaleerd. Het Rijksmuseum en het Rembrandthuis laten een jaar lang in diverse tentoonstellingen werk van Rembrandt uit eigen collectie zien en ook het Amsterdams Historisch Museum, het Joods Historisch Museum, het Bijbels Museum Amsterdam en het Gemeentearchief Amsterdam organiseren tentoonstellingen rondom Rembrandt. Verder zijn er gedurende het hele jaar rondwandelingen, rondvaarten, lezingen en is op het Rembrandtplein een brons gegoten representatie van het Nachtwacht te zien.

Ook elders in het land brengen musea als Boijmans van Beuningen, het Mauritshuis en Teylers-

museum hun schilderijen, etsen en tekeningen van Rembrandt nadrukkelijk onder de aandacht. Buitenlandse musea laten zich evenmin onbetuigd. In Duitsland, België, Engeland, Frankrijk, Denemarken en de Verenigde Staten zijn speciale tentoonstellingen in het kader van het Rembrandtjaar. Voor wie zich thuis in Rembrandt wil verdiepen worden diverse nieuwe boeken over de schilder gepubliceerd en verscheen een Rembrandt-dvd waaraan een keur van specialisten en musea hun medewerking verleenden.

Het Rembrandtjaar brengt ook nieuwe kunst voort. Cineast Peter Greenaway maakte een film *Nightwatching* waarin hij de Nachtwacht benadert als een verzameling aanwijzingen voor een misdaad. In het verlengde daarvan toont het Rijksmuseum in het kader van het Holland Festival een theatrale installatie met beeld en geluid van Greenaway rond *De Nachtwacht*. Wie er dan nog geen genoeg van kan krijgen, heeft een half jaar lang de gelegenheid in theater Carré gaan kijken naar *Rembrandt de Musical*. Henk van der Meijden tekent voor deze productie – budget 8 miljoen euro – die een verrassende blik wil bieden op 'de mens Rembrandt' met veel aandacht voor de vrouwen en de intriges in zijn leven.

Verkoopbaarheid

De vraag dringt zich op wie of wat er hier nu eigenlijk centraal staat. Uiteraard zijn er genoeg bijdragen waar kwaliteit en integriteit ontegenzeggelijk voorop staan. Toch zijn er veel evenementen waarbij het niet zozeer om Rembrandt lijkt te gaan, maar waar vooral wordt ingezet op de kans zoveel mogelijk bezoekers te trekken. Overheden, instellingen en ondernemers hebben veel geld in het Rembrandtjaar gestoken en verwachten dat die investering loont. Instellingen willen hoge bezoekersaantallen zien, ondernemers willen geld verdienen met hun aan Rembrandt gerelateerde producten en overheden willen toeristen trekken. Allemaal willen ze hun naamsbekendheid vergroten en – zoals dat in marketingtermen heet – een 'positieve identificatie' tot stand brengen, vanuit de gedachte dat de onbetwistbare kwaliteit van het werk van Rembrandt afstraalt op de steden, instellingen en bedrijven die deze associatie met succes tot stand weten te brengen. Dit mechanisme is ook werkzaam bij de bezoeker-consument die dankzij een programmaboekje, catalogus, boek of t-shirt met-opdruk zijn culturele belangstelling kan onderstrepen.

Op grote schaal zo'n positieve identificatie tot stand brengen lukt alleen met kunstenaars van wereldfaam, van wie het werk zowel door kenners als door het grote publiek wordt gewaardeerd. De wisselwerking die daarbij ontstaat, heeft er in de afgelopen decennia toe geleid dat de commerciële belangen bij dergelijke gedenkjaren zo'n grote rol zijn gaan spelen dat de artistieke aspecten soms worden overschaduwd. Bij kunstenaars die geen naamsbekendheid hebben onder het grote publiek ontstaat die wisselwerking niet. Zij brengen geen aanzienlijke groepen bezoekers of toeristen op de been, zijn derhalve commercieel niet interessant en komen dus niet in aanmerking voor een eigen gedenkjaar van die omvang. Daarom dus wel grootschalige manifestaties voor Rembrandt, Van Gogh en Vermeer, en slechts bescheiden aandacht voor Jan van Goyen, Wolf en Deken of Belle van Zuylen om er maar een paar te noemen. Dit zegt niets over het historische en culturele belang van het werk van de laatstgenoemden of over de kwaliteit daarvan. Het zegt alleen iets over hun verkoopbaarheid als 'brand'.

Politiekcorrecte relaties

Iets anders ligt het bij de herdenkingen van historische betrekkingen tussen landen. Manifestaties als 400 jaar Nederland – Australië of zoals vorig jaar tussen Nederland – Marokko, suggereren een ononderbroken goede band, terwijl de onderlinge verhouding tijdens zo'n lange periode door de betrokkenen van tijd tot tijd meer negatief dan positief werd gewaardeerd. Op zijn minst een deel van de Aboriginalgemeenschap in Australië is niet echt gelukkig met de wijze waarop een gestage stroom Nederlandse (en Britse) immigranten het land in de afgelopen 400 jaar naar eigen inzicht vorm gaf. Hier staan vooral de betrekkingen centraal tussen Nederland en de nazaten in Australië van al diegenen die zich in de loop der eeuwen vanuit noordwest Europa aldaar vestigden.

Van de 400 jaar diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Marokko kan met zekerheid worden gezegd dat ze niet altijd welwillend zijn geweest. Voor de Stichting Marokko – Nederland 400 een reden om niet al teveel nadruk te willen leggen op het verleden en de historische banden maar zich vooral te richten op culturele rijkdommen, het heden en de toekomst. Uiteraard is dat een legitieme keuze, maar met een historicus als Henk Wesseling als voorzitter van het stichtingsbestuur, zou je toch verwachten dat die gedeelde

geschiedenis ook enige aandacht krijgt, zelf als die hier en daar wat smetjes vertoont.

Herdenkingen van betrekkingen tussen landen zijn in de eerste plaats bedoeld om de intenties manifest te maken die de wederzijdse regeringen hier en nu ten opzichte van elkaar koesteren. De evenementen benadrukken de positieve elementen van de onderlinge relatie terwijl de minder rooskleurige voorvallen uit het gemeenschappelijke verleden stelselmatig onderbelicht blijven of zelfs geheel worden weggepoetst. Gebeurtenissen of feiten die maar enigszins polariserend kunnen werken, die de onderlinge verhoudingen nu zouden kunnen schaden of die – erger nog – op weerstand zouden kunnen stuiten bij grote groepen van de bevolking, worden letterlijk en figuurlijk zo onopvallend mogelijk neergezet. Bij de tentoonstelling in het kader van betrekkingen tussen Marokko en Nederland vorig jaar in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, was slechts één onopvallend geplaatste vitrine vrijgemaakt voor de geschiedenis van de Hollandse christenslaven in Marokko. In het licht van de actualiteit van de afgelopen jaren ligt voor de hand welke overwegingen tot deze keuze hebben geleid. Feit is wel dat de geschiedenis hiermee enig geweld wordt aangedaan.

Maatschappelijke relevantie

Evenals bij kunstenaars geldt voor herdenkingen rond historische feiten of personen dat het onderwerp een breed publiek mogelijkheden moet bieden tot identificatie. Waar normen en waarden worden vertegenwoordigd die in het verleden misschien respectabel waren maar die nu aanstootgevend worden gevonden, zal het subject in kwestie niet met een grootschalig gedenkjaar bedacht worden. Alleen personen of gebeurtenissen met een nationale of internationale uitstraling die ook nu nog als 'politiekcorrect' kunnen worden gekwalificeerd komen in aanmerking. De zeeheld Michiel de Ruyter krijgt in 2007 een eigen gedenkjaar van behoorlijke omvang. Gezien zijn rol in de nationale en maritieme geschiedenis is dat een goed initiatief. Naast de thema's 'Held van Nederland' en 'Nederland Waterland' staat echter tevens het thema 'Samen Nederland' centraal, met als doel "...het bevorderen van de onderlinge saamhorigheid en eendracht bij brede lagen van de Nederlandse multiculturele bevolking, met als uitgangspunt de waarden en normen die De Ruyter heeft voorgeleefd".

Hier wordt een idee verkocht. Op zichzelf is er

niets op tegen daarbij terug te vallen op de geschiedenis, mits daarbij de feiten recht wordt gedaan. Dit alles leidt er wel toe dat historische feiten of personen die geen directe relatie hebben met actuele maatschappelijke vraagstukken, niet in aanmerking komen voor grootschalige evenementen. Ook niet als uit historisch oogpunt het belang ervan voor de ontwikkeling van de samenleving zoals wij die nu kennen evident is.

Het koninkrijk Holland is in dit verband een fenomeen dat te complex schijnt om voor een groot publiek aantrekkelijk te zijn. Tussen 1806 en 1810 werd de basis gelegd voor Nederland als staat en natie. Lodewijk-Napoleon – de eerste koning die dit land heeft gehad – vestigde in die periode een centraal bestuur, codificeerde de versplinterde wetgeving en liet instituten voor cultuur en wetenschap oprichten die nu nog een prominente rol vervullen. Toch wordt koninkrijk noch vorst een groot gedenjaar waardig geacht. Lodewijk de Eerste mag dan nog zo zijn best hebben gedaan om de belangen van zijn nieuwe vaderland te beschermen tegen zijn keizerlijke broer, kennelijk is hij in de ogen van velen nog steeds een usurpator die we maar beter kunnen doodzwijgen. Het uiterst boeiende symposium dat de door hem opgerichte Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen in maart rondom dit onderwerp organi-

Afb. 2 Lodewijk-Napoleon (1778-1846) van 1806 tot 1810 koning van het koninkrijk Holland. (Afbeelding collectie Atlas van Stolk, Rotterdam). Van 9 juni tot en met 24 september 2006 zijn in Museum Het Schielandshuis te Rotterdam prenten en tekeningen van dit intermezzo in de vaderlandse geschiedenis te zien uit de collectie Atlas van Stolk, tijdens de tentoonstelling 'Lodewijk Napoleon, eerste koning van Nederland, 1806-1810'.

Afb. 3 Graaf Willem II sneuvelt in de Slag bij Hoogwood. Collectie Topografisch Historische Atlas, Regionaal Archief Alkmaar.

seerde kon rekenen op welgemeende belangstelling van historici en kunsthistorici maar is door de landelijke media genegeerd, evenals de fraaie tentoonstelling in Nationaal Museum Paleis het Loo organiseerde.

De oorzaak moet gezocht worden in het feit dat het Koninkrijk Holland en Lodewijk-Napoleon niet voldoen aan de voorwaarden die gelden voor een grootscheeps gedenkjaar: een zo breed mogelijke naamsbekendheid, goed verkoopbaar, ruime mogelijkheden tot identificatie voor een groot publiek, politiek correct en maatschappelijk relevant. Dat is jammer, want door de eenzijdige keuze voor wat alom bekendheid geniet, komt 'het grote publiek' niet snel in aanraking met personen en feiten uit de geschiedenis die, hoewel onbekend, toch zeer interessant zijn.

Alleen de luisteraars van het radioprogramma OVT en enkele specialisten in de vroege geschiedenis van Holland zullen weten dat het deze winter

750 jaar geleden was dat Graaf Willem II van Holland – rooms koning van het Duitse Rijk en bouwer van de Ridderzaal in Den Haag – tijdens de barre winter van 1256 aan het hoofd van 30.000 man bij Hoogwoud optrok tegen de opstandige West-Friezen, door het ijs zakte, werd vermoord, gepekeld en in het geheim begraven onder de haardplaats van een eenvoudige woning ter plaatse. Naamsbekendheid? Nee. Maar verkoopbaarheid en identificatiemogelijkheden zijn potentieel wel degelijk aanwezig. Stelt u zich voor: een enorm leger aan de rand van een kale ijsvlakte, enkele friezen verstopt in het besneeuwde riet, een geharnaste jonge ridder, afgedwaald van zijn leger, zijn wapenrok met de gele liebaart van Holland en de zwarte adelaar van Duitsland onzichtbaar onder zijn geplooid mantel, het ijs dat splijt onder de bonkende hoeven van zijn galopperende paard ..... 'Hoogwoud, the movie'. Die naamsbekendheid volgt dan vanzelf wel.

De Archievenman

Het Regionaal Archief Alkmaar: onvervulde jongensdromen

Sportgeschiedenis is 'hot'. Met de recente benoeming van Theo Stevens als eerste hoogleraar sportgeschiedenis, is kennis over sport en sportprestaties in het verleden niet meer af te doen als kroegpraat of nostalgie, maar een serieuze tak van geschiedenis geworden. Een jaar voor de benoeming van Stevens, in 2004, promoveerde Gerrit Valk aan de Universiteit van Amsterdam al op een proefschrift over sport: de Alkmaarse voetbalvereniging AZ was zijn onderwerp. Nieuwsgierig geworden naar de rijkdom van de archieven van sportverenigingen en die van AZ in het bijzonder toog ik naar Alkmaar.

Het archief van de Noordhollandse Beroepsvoetbalvereniging Alkmaar (later Stichting AZ '67) bevat veel standaard stukken die je ook in veel andere archieven van sportverenigingen zal tegenkomen: notulen van vergaderingen, correspondentie en stukken met betrekking tot het financiële beheer van de club. Als profclub heeft AZ echter ook veel interessant materiaal dat niet in het archief van een willekeurige sportclub zit, bijvoorbeeld de registratie van seizoenskaarthouders, spelerscontracten en scouting dossiers. Nu heeft Gerrit Valk voor zijn proefschrift al dankbaar gebruik gemaakt van dit materiaal, maar het AZ-archief is zo rijk dat er nog veel te ontdekken valt.

Nieuwsgierig makend en enigszins pikant is de informatie in het dossier 'scouting niet-geselecteerde spelers'. Dit dossier bevat systeemkaarten waarop de resultaten staan van bezoekjes aan wedstrijden van (met name) amateurclubs om nieuw talent op te sporen. Honderden jongens die waarschijnlijk droomden van een (gouden) carrière als profvoetballer

zijn op de kaartjes terug te vinden. We vinden niet alleen namen, maar ook woonplaatsen en geboortedata, de clubs waarvoor gespeeld werd en een (eind-)oordeel van de Alkmaarse scouts. De meeste jongens in het dossier waren op dat moment tussen de 15 en de 20 jaar oud en kwamen werkelijk overal vandaan: van Valkenburg tot Lelystad, uit Amsterdam en Zuid-Scharwoude. Vaak zijn niet alle gegevens ingevuld op de kaarten, vooral wanneer de jongen in kwestie meteen afviel of als matig of zwak beoordeeld werd. Andere keren is er een uitgebreider rapport omdat iemand wel sommige selecties doorkwam maar bijvoorbeeld later ineens ‘geen snelheid’ bleek te hebben. In sommige gevallen is ook duidelijk te zien dat de genialiteit al in korte tijd verdwenen kon zijn: zo was één van de jongens in 1980 nog goed, maar in ’81 ‘zwak’ en in ’82 volgde het advies ‘laten rusten’. We vinden ook veel blessureleed terug in het dossier en het is dan ook niet moeilijk voor te stellen hoeveel teleurstelling en uit elkaar gespatte dromen achter de kaartjes verborgen hebben gezeten. Toch hoeft het doornemen van dit dossier niet alleen medelijden op te wekken, voetbaltalenten van de generatie 1963-1968 kunnen namelijk proberen zichzelf terug te vinden. Wie weet levert dit toch nog de erkenning op waar men altijd op gehoopt heeft.

In het Alkmaars archief is ook informatie te vinden over de voetbalsport op provinciaal niveau: in het archief van de afdeling Noord-Holland van de KNVB. Zoals in het archief van AZ vinden we hier het gangbare materiaal: stukken over leden, bestuur, inkomsten en vergaderingen. Maar het KNVB-archief heeft ook fotoalbums (helaas vaak zonder bijschriften bij de foto’s) en diverse onder het beheer van de bond uitgegeven tijdschriften als *De Nop* en *Het Groentje* met daarin veel informatie over de lokale amateurclubs.

Dat voetbal al veel langer een wereld is waarin ook vrouwen – en dan niet alleen de tegenwoordig zo bekende voetbalvrouwen – hun intrede doen, blijkt uit het materiaal dat in dit ar-

chief te vinden is over de Noord-Hollandse vrouwelijke scheidsrechters. Vooral het 'contactorgaan' voor vrouwelijke scheidsrechters 't V.S.-ertje (1968-1975) is erg aansprekend. Het V.S.-ertje is een gestencild krantje voorzien van eigengemaakte tekeningen. Naast deze tekeningen vinden we meer zaken die we waarschijnlijk nooit in een contactorgaan van mannelijke scheidsrechters zouden tegenkomen, zoals aankondigingen van verlovings en geboortes. De vrouwen blijken diverse activiteiten te organiseren waarvan de 'huiskamerbijeenkomsten', door de hedendaagse associatie, het meest in het oog springen. Tijdens deze bijeenkomsten werd echter alleen 'rustig [gepraat] over de ervaringen tijdens de wedstrijden'.

Het Regionaal Archief Alkmaar heeft een ruime en lichte studiezaal met vrij grote werkplekken. Op de studiezaal is een ruime sortering tijdschriften aanwezig, zowel lokaal en regionaal historische tijdschriften als de meer algemene vaktijdschriften. Er is een heuse kantine en het archief is bijzonder goed bereikbaar zowel met auto als met het openbaar vervoer (de trein stopt voor de deur op station Alkmaar Noord). Een belangrijk minpunt kent het archief echter ook: het aanvraagstelsel is nogal rigide. Dit betreft niet zozeer het maximaal aan te vragen stukken dat met drie stukken per keer en vijf stukken per uur alleszins redelijk is, maar de strakke tijdsregulering. De medewerkers halen slechts twee keer per uur (op het heel en op het half uur) aangevraagde stukken uit het depot en bovendien worden er tijdens de koffiepauze in de ochtend en tijdens de lunch – in totaal anderhalf uur – helemaal geen stukken opgehaald. Daar komt nog bij dat je na 16.00 uur geen aanvraagbriefjes meer mag indienen. Als bezoeker moet je dus erg alert zijn en vooral niet te zeer in een stuk verdiept raken, want dan loop je het risico de tijd te vergeten. En dat kan betekenen dat je (weer) een uur moet wachten op nieuwe stukken ....

Verwijzingen

Gerrit Valk, *AZ is de naam. Geschiedenis van het betaald voetbal in Alkmaar* (Amsterdam 2004)
 Noord Hollandse Beroepsvoetbalvereniging Alkmaar (later Stichting AZ '67)
 68 Scoutingverslagen van niet geselecteerde spelers, 1983
 Archieven van de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond, Afdeling Noord-Holland, 1902-1996
 550 contactorgaan vrouwelijke scheidsrechters 't V.S.-ertje, 1968-1975

Adresgegevens

Regionaal Archief Alkmaar
 Hertog Aalbrechtweg 5
 Alkmaar
 Tel: 072-5662626
 Emailadres: regionaal@archieffalkmaar.nl

Openingstijden

Dinsdag, 8.45-21.15 uur, woensdag tot en met vrijdag, 8.45-16.45 uur
 Er kunnen geen stukken aangevraagd worden tussen 10.00 en 10.30 en 12.30 en 13.30 uur.

Bereikbaarheid	●●●●●
Website	●●●○○
Faciliteiten	●●●●○
Service	●●●○○
Bijzonderheden	Digitaal fotograferen is toegestaan; veel stukken mogen ook gekopieerd worden. Werken uit de bibliotheek kunnen zelfs eventueel voor drie weken uitgeleend worden.

BOEKBESPREKINGEN

Dick Mantel, *De Mijzenpolder: duizend jaar veen en water*. (Hilversum: Verloren, 2005). 168 blz., ISBN 90-6550-844-9.

Wie heden ten dage op de Beemsterdijk staat en uitkijkt over de Mijzenpolder ziet een vredig landschap met wat grazend vee en een enkele boerderij. Weinigen zullen beseffen dat ze een van de oudste polders van Holland zien: een veenontginning van ruim duizend jaar geleden, die als een wonder vrijwel intact is gebleven ondanks de vele strijd die hier is geleverd. Over de historie van dit unieke poldertje is nu uitgebreid verslag gedaan door Dick Mantel. De auteur getuigt met dit boek van zijn liefde voor het gebied en spreekt met afschuw over plannen om de polder te gaan gebruiken als berging bij hoge waterstand. De cultuurhistorische waarde van de Mijzenpolder met de onaangestaste verkavelingsstructuur is daarvoor te groot. Daarom heeft hij die historie nu geboekstaafd. Hoewel ook de middelen van bestaan, bestuurlijke en kerkelijke zaken aan de orde komen, ligt de nadruk toch vooral op de historisch-geografische kant.

Vanaf ongeveer 800 trokken de bewoners van de strandwallen achter de duinen het veen in op zoek naar nieuwe bouwgrond. Zo kwamen ze ook in het gebied van het Schermereiland en de Mijzen. Beide zijn in de 10de en 11de eeuw vanuit de veenrivier de Schermer en een afsplitsing daarvan, de Leet, ontgonnen. Het verkavelingspatroon van de Mijzen is een typische veerverkaveling, waarbij men vanaf de veenstroom aan elkaar evenwijdige kavelsloten groef die haaks op de hoofdstroom stonden. Uit de kerkelijke gegevens kan worden afgeleid dat de ontginners van de Mijzen afkomstig waren uit Oudorp en Heiloo. Het latere kapelletje was een dochterkerk van Heiloo. Bestuurlijk was de Mijzenpolder echter verdeeld. Westmijzen viel onder het oude dorp Schermer en werd op den duur overvleugeld door Schermerhorn. Het noordelijke deel van de polder viel onder Ursem en Oostmijzen behoorde met dorpen als Avenhorn en Beets tot de Veenhoop, die onder het rechtsgebied van de stad Hoorn viel. Overigens leidde deze bestuurlijke driedeling vele malen tot onenigheid, met name ook op het gebied van de waterstaat.

De ontginning van het veen bracht een bodemdaling met zich mee. Veen klinkt in zodra het aan de lucht wordt blootgesteld. Een eeuwenlange strijd tegen het water was het gevolg. Bovendien konden de veenrivieren de watervloed niet goed

verwerken, waardoor steeds meer afslag plaatsvond en op den duur de grote meren in Noord-Holland ontstonden. De Mijzenpolder lag daardoor op een kritiek punt, midden tussen de Beemster, de Schermer en de Waard. Pas met de droogmaking van deze meren in de 17de eeuw was het directe gevaar geweken. Maar door de droogmakerijen ontstonden nieuwe problemen. De Schermerboezem was een stuk kleiner geworden, waardoor er minder ruimte was om overtollig water af te laten vloeien. Bovendien stonden de belangen van de nieuwe polders haaks op die van de oude veenpolders. Bij wateroverlast bleven de nieuwe polders uitmalen, terwijl in de hogergelegen Mijzen een maalstop moest worden ingesteld omdat de Schermerboezem een bepaald peil had bereikt. Men bleef steggelen over de hoogte van het peil. In 1889 kwam het zelfs tot een dijkdoorbraak in de Mijzen, volgens de polderbewoners als gevolg van het te hoge noodpeil, maar Uitwaterende Sluizen verweet hen slecht dijkonderhoud. De onmin over het polderbeheer leidde uiteindelijk wel tot de instelling van één heemraadschap voor de hele Mijzen. Eind 19de eeuw deed de vooruitgang ook zijn intrede in de Mijzen met de vervanging van de twee windwatermolens door een stoomgemaal. Later werd dit een elektrisch gemaal. Met de centralisatie van de waterschappen in Noord-Holland is het heemraadschap Mijzen uiteindelijk opgegaan in groter verband. In 2003 ontstond het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier.

In een laatste hoofdstuk blikte de auteur naar de toekomst. De verschillende plannen die in de loop van de tijd zijn gemaakt als oplossing voor wateroverlast door aanhoudende regen, zoals nog in 1994 het geval was, passeren de revue. In die plannen wordt de waarde van de Mijzenpolder als overwinterings- en broedgebied voor weidevogels, alsmede op cultuurhistorisch terrein vaak over het hoofd gezien. Tegelijkertijd zal de landbouw in de polder zowel als gevolg van de vernatting als ook door mondiale ontwikkelingen steeds minder rendabel zijn. De auteur pleit dan ook voor behoud van de polder met de boeren als natuurbeheerders.

Het boek geeft een uitgebreid overzicht van het wel en wee van de Mijzenpolder en zijn bewoners door de eeuwen heen. De auteur heeft op basis van gedegen archiefonderzoek een interessant verhaal geschreven. In zijn enthousiasme is hij daarbij echter af en toe wel wat doorgeschoten. Zijn geschiedenis van de Mijzen laat hij beginnen in

10.000 voor Christus met het ontstaan en de ontwikkeling van het (Noord-)Hollandse veen, de bestuurlijke geschiedenis begint bij koning Radbod en de duistere eerste graven van Holland en het hoofdstuk over het Mijzer kerkje vangt aan met de Ierse monnik Columba. Mijns inziens hadden deze inleidingen wel een stuk korter gekund. Verder zijn er wat kleine foutjes in de druk gemaakt zoals het ontbreken van een legenda bij kaartjes en foutieve verwijzingen naar de kaartenbijlage. Maar dat neemt niet weg dat het boek over de Mijzenpolder een aanwinst is voor diegenen die interesse hebben in de Noord-Hollandse waterstaatsgeschiedenis.

Katja Bossaers

G. Chr. Kok, *In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het Gerechtshof te 's-Gravenhage en de daaraan voorafgegangene hoven (1428-heden)*. (Hilversum: Verloren, 2005). geïll., 350 blz. ISBN 90 6550 879 1.

Deze mooi verzorgde uitgave heeft betrekking op een, alleen al door zijn ouderdom eerbiedwaardig rechtscollege, dat wij kunnen beschouwen als de erfgenaam van het in 1428 door Jacoba van Beieren en Philips de Goede in het leven geroepen Hof van Holland. De auteur is een gewezen president, thans raadsheer, die zich bescheiden voorstelt als liefhebber van de geschiedenis, geen professioneel rechtshistoricus. Insiders weten echter dat hij zijn sporen verdiend heeft als publicist op historisch gebied, ook van een 'column' in een interne uitgave van het Hof, waarvan dit boek in zekere zin het vervolg dan wel de nadere uitwerking lijkt te zijn.

De auteur heeft gekozen voor een behandeling in twintig korte hoofdstukken, gevolgd door een epiloog. De tekst van dat twintigtal is steeds als het ware gecomponeerd rondom een beschouwing over de betekenis van één of twee figuren in de geschiedenis van het Hof en zijn voorgangers. In het eerste hoofdstuk valt de benaming op van Hof van Holland, Zeeland 'en West-Friesland'. Deze houdt ongetwijfeld verband met het late tijdstip waarop laatstgenoemd gewest tot het Graafschap Holland is gaan behoren, wat lange tijd een soort status aparte als consequentie heeft gehad.

Gegeven de bijzondere betekenis van het Hof door de eeuwen heen ligt het voor de hand dat men in zijn geschiedenis vele markante personen en

cruciale gebeurtenissen ontmoet. Mr. Nicolaes Everaerts (1461-1532) moet een eminent jurist geweest zijn: hij bracht het tot lid van de Grote Raad te Mechelen en daarna tot president van het Hof van Holland, een uitzonderlijke promotie omdat toentertijd de stadhouder normaliter als president fungeerde. Een schitterende loopbaan sloot hij af als president van de Grote Raad. Zijn opvolger in Den Haag, mr. Geryt van Assendelft, heeft ook een goede reputatie als jurist nagelaten maar is vooral bekend geworden door het valmunterijschandaal waarbij zijn zoon betrokken was.

Wat de 17^e eeuw betreft, wordt ruime aandacht besteed aan het proces tegen Johan van Oldenbarnevelt en de moord op de gebroeders De Witt. Tot de 24 leden van de speciale rechtbank waarvoor Van Oldenbarnevelt terechtstond, behoorden er vier tot het Hof. In het proces tegen Cornelis de Witt concludeerde het Hof tot vrijspraak maar het heeft in deze zaak verder weinig ruggengraat getoond, "als het juist is", schrijft Kok op blz. 56, dat het hem toch veroordeelde tot eeuwige verbanning en verlies van zijn ambten om ergernis bij de stadhouder en het gepeupel te voorkomen.

Mr. J. Th. Royer (1737-1807) krijgt in dit boek eigenlijk vooral aandacht als kunstverzamelaar en China-kenner. Misschien kunnen wij dit beschouwen als een indicatie dat het Hof in de 18^e eeuw tot 1795 een weinig turbulente en juridisch gezien ook niet erg belangwekkende periode beleefde. Na de totstandkoming van de Bataafsche Republiek voltrokken zich echter drastische veranderingen. De rechterlijke organisatie ging bij herhaling op de schop (hierbij speelde mr. C.F. van Maanen een belangrijke rol, ooit procureur-generaal en advocaat-fiscaal bij het Hof van Holland en uiteindelijk minister van Justitie en minister van Staat). Inmiddels (enkele overgangperiodes laat ik buiten beschouwing) had het Hof van Holland plaats gemaakt voor het Keizerlijk Gerechtshof en dit weer voor het Provinciaal Gerechtshof (na 1842 'van Zuid-Holland').

Begin 1876 werd het Provinciaal Gerechtshof veranderd in het Gerechtshof te 's-Gravenhage met een uitgebreider ressort waartoe ook Zeeland behoorde, zoals vroeger ook zo lang het geval was geweest. In 1901 betrok het Hof een nieuw gebouw, het voormalige paleis van Prins Frederik aan het Korte Voorhout, waar zich nu het ministerie van Financiën bevindt. Dit Paleis van Justitie bleef in gebruik tot 5 maart 1945, toen het werd verwoest als gevolg van het bombardement op het

Bezuidenhout. Hoewel daarbij het archief verloren ging, is het Kok toch gelukt een indringend beeld te geven van het Hof tijdens de bezettingsperiode. Hij neemt daarin met beslistheid stelling tegen de opvatting dat “de rechterlijke macht in haar totaliteit zich nauwelijks tegen de bezetter heeft durven verzetten” (blz.. 131), wel vooral ontstaan door de slappe houding van 's Lands hoogste rechtscollege, de Hoge Raad. Bij het Haagse Hof namen twee raadsheren ontslag wegens de oprichting van het Vrederechtshof, dat zij niet ten onrechte als een aan de Nederlandse rechtsbeginselen vreemd ‘politiek rechtscollege’ beschouwden.

Drie onderwerpen die in de hoofdstukken betreffende de periode na de Tweede Wereldoorlog aan de orde komen en daar grote aandacht krijgen, beschouw ik als de belangrijkste. Vanaf kort na de bevrijding functioneerde jarenlang naast de ‘normale’ rechtspleging de bijzondere rechtspleging. Deze nam kennis van vermeende vergrijpen door wat men aanduidde als ‘foute’ Nederlanders en leden van de bezettende macht. Onder degenen die daarbij functies bekleedden, waren velen die ook deel hadden uitgemaakt van de zittende of staande magistratuur bij het Haagse Hof. Een prominente rol onder hen bekleedde mr. J. Zaaijer, als procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag, aanklager in de zaken tegen onder meer Blokzijl, Mussert en Rauter, tussen 1939 en 1942 ambtenaar OM in Den Haag en advocaat-generaal bij het Hof aldaar van 1950 tot 1968. Hij is de centrale figuur in het 12^e hoofdstuk.

Het kwam tot de bouw van een nieuw Paleis van Justitie (in twee fasen: tussen 1968 en 1974 en tussen 1993 en 1998). Dit bood aanmerkelijk meer ruimte dan het oude, om accommodatie te kunnen verschaffen aan alle Haagse gerechten en hun parketten, behalve de Hoge Raad, hetgeen nodig was omdat bijvoorbeeld het Hof inmiddels was uitgebreid met een Belastingkamer.

Het aantal vrouwelijke magistraten in Nederland nam aanmerkelijk toe (in 1915 was de eerste vrouwelijke griffier beëdigd, kort na de oorlog volgde de eerste vrouwelijke rechter). De eerste vrouwelijke raadsheer in het Haagse Hof is mr. L.A. Cleveringa, dochter van een raadsheer-plaatsvervanger in het Haagse Hof die geschiedenis maakt heeft door zijn moedige rede in Leiden op 26 november 1940.

Eén van de charmes van dit boek komt voort uit de omstandigheid dat het geschreven is door een insider. Dat maakt het kritische commentaar dat zo

nu en dan, haast terloops en steeds hoffelijk, is ingelast (bij voorbeeld op blz. 178-179 betreffende de besluitvorming vóór de bouw van het nieuwe Paleis van Justitie) des te waardevoller. Sympathiek doet aan hoe de auteur soms blijkt geeft van zijn verbondenheid met het onderwerp door uitdrukkelijk de verdiensten van een beschreven persoon voor het Hof te beklemtonen. Met name genealogisch geïnteresseerden zullen gebaat zijn met de achteraan opgenomen uitvoerige lijsten met persoonsgegevens betreffende functionarissen bij het Hof. Voor wie in prosopografie belangstelt, is een extra aantrekkelijkheid dat daarin aandacht wordt besteed aan onderlinge verwantschappen.

Tot slot een enkele kritische opmerking. De op blz. 55 vermelde jhr. Willem van Liere zal wel deel uitgemaakt hebben van een gezantschap naar Venetië. Dat de leden van het Haagse Hof zich tegenover ‘foute’ collega's overeenkomstig gedragen hebben als hun Amsterdamse ambtsbroeders, zoals op blz.137 gesuggereerd wordt, lijkt mij niet meer dan een, overigens plausibele, veronderstelling, die bij gebrek aan gegevens niet voldoende kan worden onderbouwd.

Dr.Ph.M.Bosscher

M.-Ch Le Bailly & Chr. M. O. Verhas, *Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (1582-1795)*. (Hilversum: Verloren, 2006), geïll., 94 blz., € 10,-, ISBN 90-6550-918-6.

Deze uitgave is de vijfde in een serie procesgidsen waarvan de totstandkoming wordt begeleid door een commissie ingesteld door het bestuur van de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-vaderlandse Recht (Stichting OVR).

De kern van deze procesgids wordt gevormd door de reconstructie van twee zaken. Eerst een procesgang in eerste aanleg voor de Hoge Raad, gevolgd door een procesgang in hoger beroep.

De procesgids begint met een inleiding waar het ontstaan, de instructie van 1582 en de competentie van de Hoge Raad worden besproken. Duidelijk wordt vermeld dat de Hoge Raad die we nu in ons rechtsstelsel kennen, alleen maar overeenkomst kent in de naam met de Hoge Raad van 1582-1795. Omdat de lezer niet kan terugvallen op hedendaagse kennis van het Nederlandse rechtsstelsel, is dit eerste deel van groot belang om in korte tijd de later gereconstrueerde procesgangen

te kunnen volgen. Alhoewel er een goede poging ondernomen is om de positie van de Hoge Raad te omschrijven, heeft de gekozen beperking in dit deel van de procesgids geleid tot een wat brokkelig geheel. Er wordt gesproken over dorpschepensbanken, maar zijn die dezelfde als de dorpsgerichten die genoemd worden in een schema (blz. 12)? De procesgids eindigt met een uitgebreid overzicht van archieven en toegangen. De lezer die geïnspireerd raakt tot het doen van zelfstandig onderzoek, heeft hiermee een mogelijkheid om zich in deze materie verder te verdiepen. Voorts bevat de procesgids een uitgebreide opgave van eigentijdse bronnen en literatuur. Dankzij een uitgebreid glossarium worden de begrippen, gevonden in de documenten, nader voor de lezer verklaard. Een asterisk bij die begrippen verwijst naar het glossarium.

Zoals gezegd wordt de hoofdmoot van deze procesgids gevormd door twee procesgangen. De eerste is een procesgang in eerste aanleg, de tweede een procesgang in hoger beroep. Eerder is duidelijk gemaakt dat door het onbereikbaar zijn van De Grote Raad van Mechelen er behoefte bestond aan een beroepsinstantie in laatste aanleg. De maatschappij in de Republiek kende echter zo veel standen dat de opgerichte Hoge Raad niet alleen de functie van de Grote Raad van Mechelen ging overnemen maar ook een instantie werd waar procedures in eerste aanleg konden worden aangebracht. Minutieus worden de stappen in de procesgang besproken en worden de originele teksten ter illustratie afgebeeld. Hierdoor ontstaat een zeer plezierig leesbaar overzicht. Aansluitend op de zaak "Amalia van Nieuwaerde tegen de pachters van de duinen en waranden van Brederode" volgt een schematisch overzicht van de gehele procesgang. Duidelijk wordt aangegeven op welke wijze de Hoge Raad uiteindelijk na onderzoek en beraadslaging komt tot haar vonnis.

Dan volgt een reconstructie van een procesgang in hoger beroep, de zaak "Robbrecht de Marigny tegen de voogden van de weeskinderen van Hendrik Duyst". Ook hier wordt op duidelijke wijze weergegeven hoe een hoger beroep kon worden gevoerd. De schrijvers hebben wederom gekozen voor het afbeelden van enkele oorspronkelijke tekstgedeelten waarmee de procesgids wordt verlevendigd. De reconstructie wordt gevolgd door een schema van de procesgang in hoger beroep.

Beide reconstructies geven door de gedegenheid waarmee ze zijn gemaakt een goed beeld van

de wijze waarop in de periode 1582-1795 de Hoge Raad functioneerde.

Tenslotte wordt een kort beeld gegeven hoe de tenuitvoerlegging van de sententie plaatsvond.

Concluderend een procesgids die plezierig leest en de lezer veel informatie verstrekt over de wijze waarop er geprocedeerd werd bij de Hoge Raad. Pluspunt is zeker de genoemde archieven en toegangen, die het mogelijk maken om zelf onderzoek te gaan doen.

Mr. P.G. Roodhuyzen

Bert Koene, *Voor God, graaf en geslacht. De kroniek van de ridders van Assendelft*. (Hilversum: Verloren, 2005) 232 blz. geïll. ISBN 90-6550-878-3.

Wie zich bezighoudt met Holland in de late Middeleeuwen heeft grote kans de naam 'Van Assendelft' tegen te komen. Het is daarom opvallend dat sinds het boek van Holleman over Dirk van Assendelft, Schout van Breda en de Zijnen (Zutphen 1953), het voorliggende werk van Koene het eerste is dat weer geheel gewijd is aan deze adellijke familie. Waar Holleman zich richtte op de persoon van Dirk van Assendelft en zijn naaste verwanten in de zestiende eeuw, beschrijft Koene de lotgevallen van drie vooraanstaande telgen uit het geslacht: Barthoud (†1443), Gerrit (†1486) en Gerrit (†1558). De eerste protagonist was oom van de tweede, die weer een grootvader was van de derde. De 'Dirk' van Holleman was op zijn beurt broer van de laatste Gerrit. Barthoud was een vertrouweling van gravin Jacoba van Beieren, Gerrit was een van de belangrijkste raadsheren in de Raad van Holland onder de Bourgondische vorsten, en diens gelijknamige kleinzoon speelde een vergelijkbare rol onder de Habsburgers.

Op basis van zeer gedegen bronnenonderzoek weet Koene een levendig beeld te creëren van de Van Assendelfts, hun naasten en de tijd waarin ze leefden. Naast de rol van de drie heren in het Hollandse politieke landschap, komen we veel te weten over de persoonlijke gebeurtenissen in de levens van de drie hoofdrolspelers. Koene houdt met boeiend taalgebruik de aandacht vast en leidt de lezer langs de niet altijd eenvoudige paden van leenopvolgingen, misstichtingen en grafelijke instellingen. De begrippen die nadere uitleg verdienen zijn helder uiteengezet in grijze kaderteksten. Het werk is daarom hoe dan ook een goed voorbeeld

van degelijke geschiedschrijving die zich zonder enig probleem ook kan richten op een breder publiek.

De boeiende schrijfstijl van Koene vertaalt zich helaas ook in niet altijd even genuanceerde formuleringen. Bovendien kruipt hij daarbij met soms al te veel enthousiasme in de huid van de protagonisten van zijn verhaal. Op het moment dat Barthoud wederom hertrouwt, terwijl hij nog geen wettig nageslacht had weten voort te brengen, schrijft Koene: 'Hij heeft er ongetwijfeld scherp op gelet of zij ernaar uitzag dat ze goed kinderen kon baren. Een stevige deerne, breed in de heupen en in de kracht van haar leven, zo moeten we haar wellicht zien' (p. 66). De auteur dwaalt hier wel erg ver van de realiteit zoals die uit de bronnen te destilleren valt, ten gunste van zijn levendige inbeeldingsvermogen.

De literatuurlijst geeft aan dat de auteur de meest relevante Nederlandstalige werken tot zich heeft genomen, maar vreemd genoeg ontbreekt een standaard Engelstalig werk als *Holland under Habsburg* van J. D. Tracy. Verder valt er het nodige op te merken over de bronnen die Koene gebruikt in het derde deel van zijn boek. Het kan bijna niet anders of de auteur moet zich er van bewust zijn dat in Brussel honderden brieven van de tweede Gerrit van Assendelft († 1558), in de hoedanigheid van eerste raadshoofd van de Raad van Holland, bewaard zijn gebleven. Dat deze brieven niet zijn doorgenomen kan de auteur vergeven worden, maar een vermelding van het bestaan was op zijn plaats geweest. Op die manier had de lezer geweten dat het beeld dat nu van de tweede Gerrit wordt gegeven zeker niet volledig is en dat er nog wat witte plekken zijn die ingevuld kunnen worden.

Koene wijst er terecht op dat een sententie van het Hof van Holland uit 1645, die veel detailinformatie geeft over het ongelukkige huwelijk van de tweede Gerrit, met argwaan bekeken moet worden omdat de zaken immers opzettelijk verdraaid kunnen zijn door de procederende partijen. Vervolgens lijkt de auteur echter vrij willekeurig te bepalen wanneer de sententie wel en wanneer niet betrouwbaar moet worden geacht. Zo lijkt het hem vrijwel onmogelijk dat Gerrit op instigatie van zijn jongere zuster met zijn echtgenote en zoon gebroken zou hebben, omdat een man van zijn status nooit 'naar de pijpen' van zijn zuster zou dansen (p. 165-166). Deze vrij bevreemdende gedachten-gang anno 2005 gaat geheel voorbij aan de sterke positie die een weduwe, want dat was Gerrits

zuster, kon hebben in de zestiende eeuw. Dezelfde sententie gebruikt Koene bovendien verder wel als voornaamste bron om dezelfde zuster een onaan-genaam karakter toe te schrijven.

Ondanks de kritische aantekeningen blijft het een buitengewoon prettig leesbaar boek, geba-seerd op degelijk bronnen- en literatuuronder-zoek. Een verrijking voor de boekenplank van zo-wel de liefhebber als de wetenschapper. De punten van kritiek zijn met dat in gedachte slechts details, die weinig mogen afdoen aan het leesplezier.

Serge ter Braake

J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempl-traditie in vroegmodern Nederland*. (Nijmegen: Van Tilt, 2005). Ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. 366 blz., geill., ISBN 90-77503-24-2, € 24,90.

De titel van dit proefschrift is een paradox: de heiligenverering was immers een van de strijdpunten tussen de reformatie en de katholieke kerk. De paradox is echter alleen een kwestie van definitie: bij katholieken heeft een heilige naast een rol als voorbeeld nog een rol als voorspraak, bij de protestanten alleen de eerste rol. Hierin lijken protestantse heiligen meer op de zaligen in de katholieke leer. In het boek wordt in plaats van heilige meestal het neutrale woord *exempl* gebruikt.

De kerkhistoricus Exalto heeft zijn studie van de protestantse exempltraditie verricht in het kader van het interdisciplinaire onderzoeksprogramma 'Heilige personen, heilige patronen' van de VU Amsterdam en KU Brussel. Op een enkele plek lijkt door deze gemengd historisch-theologische inbedding van de lezer meer theologische achtergrond te worden verwacht dan ik in huis heb: voor de betekenis van *klopje* (begijn, vrome vrouw) en *collegiant* (lid van een onafhankelijke religieuze vereniging) moest ik naar het woordenboek grijpen. Aan de andere kant wordt wel uitgelegd, dat 'adoreren' aanbidden betekent.

In dit onderzoeksprogramma wordt sinds de rede van Frijhoff vaak onderscheid gemaakt tussen heilige, idool en icoon, in afnemende mate van menselijkheid. Exalto voert dit onderscheid niet door: de verhalen over een heilige worden na zijn dood makkelijk steeds *sjabloonmatiger*.

Misschien is de titel gekozen door een sponsor: in de tekst van het boek behandelt Exalto doopsge-

zinde en lutherse heiligen op gelijke voet met de gereformeerde. Daarom had het wellicht beter Protestantse Heiligen kunnen heten. Of misschien is de titel beïnvloed door het heden, want tegenwoordig komt het toekennen van een voorbeeldrol aan de in dit boek behandelde figuren alleen nog in streng gereformeerde kringen voor.

De illustraties voegen jammer genoeg eigenlijk niets toe aan de tekst – wellicht vond de uitgever dat een cultuurhistorisch werk niet zonder plaatjes kon. Maar deze punten van kritiek betreffen ondergeschikte details.

Het proefschrift heeft als historisch thema, dat culturele tradities van de Middeleeuwen, in casu de exemplen-traditie, niet alleen in de volkscultuur, maar ook in de cultuur van de middenklassen tot diep in de zeventiende eeuw doorlopen en de invloed van de renaissance in belangrijke mate beperkt blijft tot wetenschappelijke kringen. Al was het alfabetisme in de Republiek relatief hoog, boeken waren duur en bij brede lagen van de bevolking werden behalve de bijbel overwegend hoogstens pamfletten gelezen. Kennisoverdracht ging nog voor een groot deel oraal. Tegen deze achtergrond is het duidelijk, dat de invloed van de preek, niet alleen op zondag maar ook bijvoorbeeld bij begrafenissen of de verplichte biddagen, moeilijk is te overschatten. Deze stelling is niet volledig nieuw: hedendaags historisch onderzoek staat vaak sceptisch tegenover periodisering, en dat niet alleen erkende meesterwerken van belang zijn voor ideeëngeschiedenis is ook wel vaker bepleit. Maar de waterscheiding tussen Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd is taai en relativering daarvan vereist nog steeds onderbouwing. Voor mij is Exalto daarin overtuigend geslaagd.

Het boek begint na een introductie met een methodologisch hoofdstuk over de protestantse exemplen-traditie (p. 37-88). Hierin bespreekt de auteur de vijf deels in elkaar overlopende functies van exempels: vermaken en verlichtigen van preken, opvoeding, zelfreflectie, versterking van het geloof en tenslotte propaganda in het debat met de katholieke kerk. Ook worden algemene opmerkingen gemaakt over de vormen van het behandelde materiaal, dat bestaat uit preekexempels, wonderverhalen, thanatografieën en lijkpreken. Zoals uit deze opsomming kan worden afgeleid, is het sterven een belangrijk onderdeel van het protestantse heiligenverhaal. Het stervensmoment was het uur der waarheid, en laatste woorden – denk aan die van Willem van Oranje – moesten een

samenvatting zijn van een heiligenleven.

Vervolgens krijgen drie groepen heiligen elk een hoofdstuk: geloofshelden uit het verleden, predikanten en vorsten. Vooral het Oude Testament biedt stof voor stichtelijke voorbeelden; in de protestantse traditie speelt alleen Paulus als nieuwtestamenteel voorbeeld een rol. Maar ook kerkvaders en bijvoorbeeld Bernard van Clairvaux en Thomas van Aquino blijken materiaal te bieden dat kan worden toegeëigend voor gereformeerde doeleinden. Hierbij moet wel wat worden weggelaten, want anders dan katholieke heiligen verrichten protestantse heiligen geen wonderen, wat Exalto in zijn boek niet expliciet schrijft, maar wel heeft verteld in een tv-interview. Alleen pausen zijn *ipso facto* totaal in het verkeerde kamp, en het is dan ook niet verwonderlijk dat de Borgia's in exemplen alleen voorkomen als bondgenoten van de duivel waarmee het slecht afloopt. Verder zijn natuurlijk als geloofshelden opgevoerd de martelaren van het protestantisme uit de zestiende eeuw, zoals Luther.

Wellicht omdat predikanten een belangrijke rol spelen als verspreiders van exempelen, figureren predikanten vaak als man Gods, in de traditie van Mozes; als contemporaine heilige dus. Vooral de Utrechtenaar Jodocus Lodenstein blijkt vanaf zijn tijd tot heden steeds op te duiken als toonbeeld van vroomheid en opoffering.

Voor historici met een meer politieke belangstelling is het hoofdstuk 'Geduchte heeren' (p. 215-266) het interessantst. Hierin behandelt Exalto de steun die predikanten gaven aan vorsten, in de eerste plaats de Oranje-stadhouders. Zij verwachtten dat de stadhouder zich zou opstellen als beschermer van de ware religie, maar deden het hunne aan propaganda om de trits van God, Nederland en Oranje bij elkaar te houden. Zeker in lijkpreken werden stadhouders opgehemeld als oudtestamentele helden, vergeleken met David, en gepresenteerd als beschermers van kerk en staat. Sommigen gingen zelfs zover, dat de dood van de stadhouder werd geweten aan de zonden van het volk – iets wat toch dicht in de buurt van vergoddelijking komt. Veel aandacht krijgt ook Karel V en zijn sterfbed. Karel wordt als contrast met zijn zoon als goede vorst opgevoerd, met name in België. In de overlevering krijgt hij zelfs de eer mee, als protestant te zijn gestorven.

Het boek is vlot en beeldend geschreven. Al bekenet de auteur een voorliefde voor de geschiedenis van het piëtisme en al zijn de bronnen vaak in een hoogdravende stijl geschreven, het boek is niet

dogmatisch en de behandeling is nuchter. De auteur illustreert zijn beschouwingen puntig met een overvloed aan welgekozen voorbeelden, die ook voor de algemeen historisch geïnteresseerde lezer goed te volgen zijn en daardoor overtuigend. Misschien maakt de indeling van het proefschrift achtereenvolgens naar vorm, naar doel en naar onderwerp dat sommige verhalen tweemaal worden verteld, maar mij stoorde dat niet.

Voor wie zich verder wil verdiepen in dit onderwerp geeft de 30 pagina's tellende literatuurlijst vele ingangen. Ik wil ook wijzen op het januarinummers van het Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, dat speciaal aan heiligen, gereformeerd en katholiek, is gewijd.

Een waarschuwing voor de lezers van Holland: over Holland wordt alleen gezegd, dat de bewoners ervan hun taal als de meest geciviliseerde van de Republiek beschouwden. De meeste behandelde predikanten komen uit andere gewesten, Lodenstein uit Utrecht voorop. Maar aan wie is geïnteresseerd in de grote interprovinciale culturele stromingen die het klimaat ook in Holland beïnvloedden, is dit boek zeker aan te raden.

W. Pelt

Marten Hofstede, P.G. Hoftijzer (red.), *Adelaar in de wolven. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 30 juni-28 augustus 2005 (Leiden: Scaliger Instituut, Universiteitsbibliotheek Leiden: 2005) (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek nr. 69); 176 blz., geïll., ISSN 0921-9293.

Josephus Justus Scaliger (1540-1609), geboren te Agen in Frankrijk, ontving als zoon van een groot latinist en geleerde de best mogelijke opleiding, maar was vooral ook autodidact. Zijn fenomenale talenkennis omvatte Latijn, Grieks, Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Arabisch, Armeens, Turks, Perzisch, en ook pionierde hij in Gotisch, Samaritaans, Ethiopisch en papyrologie. Hij was geïnteresseerd in alle aspecten van het westerse én oosterse deel van de antieke wereld en je kunt zijn wetenschappelijk universum beschouwen als een voorbode van wat in de 19e eeuw *Altertumswissenschaft* ging heten. Scaligers grootste prestaties lagen op het gebied van de klassieke filologie en tijdrekenkunde, maar hij was ook professor in de

filosofie en studeerde Romeins recht. Zijn bekeering tot het protestantisme bracht hem in Frankrijk in grote problemen. Toen Justus Lipsius, professor in geschiedenis en recht aan de Leidse Universiteit, zich daar niet meer thuis voelde vanwege zijn katholieke geloof, werd Scaliger uitgenodigd hem daar op te volgen.

Naar aanleiding van twee lustrumvieringen in 2005, het 86ste lustrum van de Leidse Universiteit en het vijfjarig bestaan van het Scaliger Instituut (Bijzondere Collecties Leidse Universiteitsbibliotheek), is een bescheiden tentoonstelling ingericht over Scaligers jaren te Leiden. Hierbij is dit kleine boekje uitgegeven, dat behalve dat het een catalogus van tentoongestelde voorwerpen is, tien flink geannoteerde opstellen van verschillende specialisten bevat.

Het bundeltje heeft een aardige opbouw. Na een artikel over Scaligers jonge jaren volgen opstellen over de betekenis van Scaligers komst naar Leiden, zijn huisvesting daar, twee opstellen omtrent de correspondentie met respectievelijk president curator Janus Dousa (en familie) en met voorganger Justus Lipsius. Na een artikel over een drukkerij die Scaligers boeken uitgaf, volgen een portret van de geleerde zoals die naar voren komt uit zijn brieven, Scaligers inscripties in Leidse *alba amicorum*, Scaligers leerlingen, voorts een portretten-catalogus met inleiding en daarna de lijst van tentoongestelde voorwerpen. Het boekje hinkt een beetje op twee gedachten: zelfstandige artikelen, toch ook wel gerelateerd aan de tentoonstelling. Daarnaast wordt het steevast een catalogus van de tentoonstelling genoemd.

Misschien dat het daarom ook niet erg overzichtelijk wil worden. Sommige van de opstellen verliezen zich al in details, terwijl de lezer nog bezig is zich te oriënteren. Een overzicht van publicaties van Scaliger was welkom geweest en in een boekje over de grondlegger van de tijdrekenkunde had een chronologie van diens leven niet mistaan. De opstellen over de correspondentie met collega Lipsius, over de drukkerij, en het artikel van D. van Miert, 'Een profielschets van een scherp geleerde: Scaliger in zijn brieven' (p. 101-124), zijn wat inzichtelijker. Aardig is de uitweiding van Van Miert, werkzaam bij een editieproject van Scaligers briefwisseling, betreffende de correspondenties van geleerden. Scaliger schreef zo'n vijf brieven per dag in het Latijn en in het Frans. Zulke brieven vervulden de functie van vaktijdschriften. Ze hadden een zekere openbaarheid, werden gekopieerd,

bewaard, en zelfs uitgegeven zoals de brieven van Lipsius, door hemzelf gepubliceerd.

De komst van Scaliger naar de jonge Universiteit Leiden viel in een periode van verplaatsing van het zwaartepunt van wetenschappelijk onderzoek van Frankrijk naar Holland. Scaliger, die in de late Renaissance met Lipsius en Isaac Casaubon het triumviraat vormde van het West-Europese humanisme, wilde men graag contracteren. Zodoende werd in een tweede verzoek toegezegd dat hij geen college hoefde te geven. Dat viel wat tegen voor het Leidse leergierige publiek. Wel gaf hij privé-colleges aan onder anderen Hugo Grotius en Daniel Heinsius. Hij publiceerde ‘maar’ dertien titels bij de drukkerij *Officina Platiniana Raphelengii*, zodat R. Breugelmans concludeert over deze productie: “...dat die niet groot is geweest: of onbeduidend, of herzieningen van eerder werk, of vertalingen, of werk van kleine omvang” (p. 99). Eén boek is echter van bijzondere kwaliteit: het *Opus de emendatione temporum* van 1598, een bewerking van een uitgave uit 1583. Samen met de *Thesaurus temporum* (Leiden, 1606) vormde het de wetenschappelijke fundering van de tijdrekenkunde. In ‘Scaliger en Leiden’ (p. 23-29) van Henk Jan de Jonge, valt te lezen wat een opgave dit was. Scaliger probeerde historische data uit de oudheid te ordenen, verzamelde en reconstrueerde oude kalenderstelsels en trachtte er vaste punten uit af te leiden. Ook maakte hij een reconstructie van de verloren gegane Tijdtabel van de kerkvader Eusebius.

Toch ontbreekt er iets in de informatie. In *Historiography* van Ernst Breisach (1983) leest men dat Scaliger met de nieuwste inzichten de schepping van de wereld plaatste rond 4713 voor Christus. De problemen waar hij zich mee bezig hield, verdwenen op den duur door de invoering van een simpler chronologisch systeem (Breisach, p. 177). Veelzeggend is ook de titel van een lezing van Anthony Grafton, georganiseerd door het Scaliger Instituut op 10 februari 2006: *Chronology. The Rise and fall of an Early Modern Discipline*. Een dergelijke plaatsbepaling in de wetenschapsgeschiedenis zou de catalogus *Adelaar in de wolken* kunnen completeren.

Martha Catania-Peters

John Dehé, *Een slaafsch en ongezond bedrijf. De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880* (Hilversum: Verloren, 2005). 490 blz., ISBN 90-6550-853-8.

In de ‘geschiedwetenschappelijke’ publicaties over de Gouden Eeuw is lange tijd onevenredig veel aandacht besteed aan de zee. Allereerst aan de “helden als daar zijn: Tromp, De Ruyter en Piet Hein”. En waar het de economische en sociale geschiedenis van die eeuw betrof, richtte het historisch onderzoek zich vrijwel uitsluitend op de spectaculaire ontwikkeling van de buitenlandse handel en zeescheepvaart. Maar de nijverheid, het vervoer en het verkeer van de binnenlandse markt zijn nauwelijks onderzocht.

Gelukkig zijn in de laatste jaren interessante pogingen ondernomen om deze eenzijdige gerichtheid te doorbreken. Zo verrichtte Arjan Poelwijk pionierswerk met zijn dissertatie “*In dienste vant suyckerbacken*” (Verloren, 2003), over de Amsterdamse suikerbakkerij en haar ondernemers. Poelwijks proefschrift was de eerste grote studie op het gebied van de geschiedenis van de nijverheid in Nederland in de periode 1580-1630.

Het proefschrift van John Dehé behandelt eveneens een belangrijk maar evenzeer in de historiografie verwaarloosd aspect van het sociale en economische leven: het openbaar vervoer en dan vooral de geschiedenis van de trekschuitendienst. Die verwaarlozing is des te opmerkelijker omdat de trekschuitennetwerken een voor Europa uniek vervoerssysteem vormden van hoge kwaliteit. De dienstregeling was regelmatig, stipt en zeer betrouwbaar, de schuiten en wachtplaatsen waren comfortabel ingericht en het vervoer was bovendien goedkoop en snel voor die tijd. Buitenlanders waren dan ook vol lof over “ons” geriefelijke openbaar vervoer.

De auteur beperkt zich in zijn studie tot Waterland. Daar gingen in 1660 de steden Amsterdam, Hoorn, Edam, Monnickendam en Purmerend een samenwerkingsverband aan om een systeem van trekvaarten en jaagpaden aan te leggen, waardoor een in alle opzichten goede trekschuitendienst “tot gerijff van den reisenden man” kon worden opgezet. In het westen en noorden van de Republiek gebeurde dat in die tijd veel. Maar het samenwerkingsverband in Waterland was uitzonderlijk voor wat betreft de grootschaligheid en de enorme investeringen die het project vergde.

Twee eeuwen lang functioneerde het trekschuitensysteem in Waterland. Zeer gedetailleerd en levendig verhaalt Dehé hoe dit geschiedde. Daarbij richt hij de aandacht eerst op de stedelijke bestuurders en daarna, in het schitterende vierde hoofdstuk, op de schippers.

Het verval van het systeem begon volgens Dehé in het Noorderkwartier al in de 18de eeuw. Die vroege neergang in Waterland vraagt om een verklaring, want in de rest van trekschuitvarend Nederland werd het hoogtepunt van het trekschuitvervoer aan het begin van de 19de eeuw bereikt. Dehé tracht een verband aan te tonen met de economische neergang van het Noorderkwartier, die hij zwaar aanzet. Maar helemaal duidelijk wordt het de lezer niet. In *Barges and Capitalism* is ook Jan de Vries van mening dat het economisch verval van het Noorderkwartier zo diep niet was. De Vries houdt het erop dat de schippers onbetrouwbaar waren en sjoemelden bij de opgave van de reizigers aantallen. Dehé is echter van mening dat de schippers geen gelegenheid kregen om op grote schaal te frauderen. Daarvoor was de controle door de stedelijke overheden zijns inziens te strikt. Maar van die strikte controle blijkt in het vervolg van Dehés betoog nu juist zeer weinig. Mij heeft Dehé dan ook niet helemaal kunnen overtuigen.

De schippers hielden het nog vol tot halverwege de 19de eeuw. Dan valt tegen de concurrentie van de diligenciediensten en de stoomveren niet meer op te trekken. Tegen die tijd schrijft een schipper zijn klacht, die Dehé als titel gebruikt. Van de schamele opbrengsten van het vervoeren van het enkele pakje en de enkele passagier, moeten de schippers zoveel kosten aftrekken “van een duur gekocht veer”, van het onderhoud van de schuiten en de paarden, en van de belastingen, “alvoorens eenige belooning te vinden voor hun slaafsch en ongezond bedrijf”, dat het niet meer te doen is (blz. 12).

De opzet van John Dehé was om een boek te schrijven dat zowel aan de eisen van wetenschappelijkheid voldeed als prettig leesbaar was. Daarin is hij wel geslaagd. De charme van het boek ligt echter mijns inziens vooral in het verhalende karakter. Het boek wemelt van de anekdotes die het verhaal enorm verlevendigen. Ik kreeg bij lezing van dit interessante boek vaak de indruk dat het hart van de schrijver toch vooral lag bij zijn pogen om de wereld van de schippers en hun knechten, van de jagertjes en de staljongens, van de vaarten-gravers en de stedelijke magistraten, en niet te vergeten van de passagiers, tot leven te wekken. In dat streven is Dehé het meest geslaagd. Het is dan ook zeer terecht dat van de dissertatie een handelseditie is uitgebracht. Een boek dat een brede lezerskring verdient.

Han C. Vrieling

Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam* (Hilversum: Verloren, 2005). (Amsterdamse Historische Reeks, Grote Serie XXXI). 449 blz., ISBN 90-6550-852-x.

In de jaren '80 van de 16de eeuw begon voor Amsterdam een periode van snelle economische en demografische groei. Deze Hollandse stad, die in 1585 ongeveer 30.000 inwoners telde, groeide tot naar schatting 120.000 inwoners in 1632 en 200.000 aan het eind van de jaren '60 van de 17de eeuw en werd daarmee in omvang na Londen en Parijs de derde stad van Noordwest-Europa. Omdat Amsterdam, net als andere steden in die periode, kampte met een sterfteoverschot, was deze groei volledig te danken aan immigratie. Tienduizenden migranten uit de rest van de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden, het Duitse Rijk en de kustgebieden van Scandinavië vestigden zich in de stad. Deze studie beschrijft de achtergronden en het vestigingsproces van deze migranten en de sociale transformatie van de stedelijke samenleving die het gevolg was van hun komst.

Duitsers, Noren, Denen en Zweden vormden in 17de-eeuws Amsterdam veruit de omvangrijkste groep buitenlandse migranten. Duizenden arriveerden jaarlijks in de haven op zoek naar een beter bestaan, op drift geraakt door de Dertigjarige Oorlog en andere crises. In Amsterdam gingen deze vreemdelingen grotendeels op in de anonieme massa werkvolk van dienstmeisjes, havenarbeiders, varensgezellen, textielarbeiders en knechts in allerlei laaggeschoolde en slecht betaalde ambachten. Dit boek is een speurtocht naar de identiteit en het lot van deze 17de-eeuwse gastarbeiders. Waarom kwamen ze naar Amsterdam en hoe ging de stad met ze om? Waar gingen ze wonen, met wie trouwden ze, waar vonden ze werk en bij wie klopten ze aan in nood? Was Amsterdam werkelijk zo tolerant als altijd wordt beweerd?

Erika Kuijpers schetst in haar dissertatie een zeer levendig beeld van de anonieme bewoners van deze stad. Drie thema's staan in haar onderzoek centraal: de anonimiteit van de migrant, de schaalvergroting van de stad en de proletarisering van de stedelijke bevolking (blz. 14). Het boek zelf is in drie delen ingedeeld. Deel 1, 'Migranten' genaamd, gaat over de herkomst van de migranten in Amsterdam en hun beweegredenen. Het tweede hoofdstuk daarvan, 'De ontelbaren', is het laatste stuk van het boek. Hierin legt de auteur uit hoe

zij te werk is gegaan ten aanzien van de bronnenkritiek en methodologische analyse van de kwantitatieve gegevens uit de door haar gebruikte bronnen.

‘Welkom in Amsterdam’ is de titel van het tweede deel en geeft de lezer een levendig beeld van hoe Amsterdam in die tijd eruit gezien moet hebben met al die verschillende mensen. Naast het menselijk aspect staat de auteur ook stil bij de morfologische gevolgen van de groei van de stad Amsterdam. De mensen die naar Amsterdam kwamen, moesten ook onderdak hebben. Daarom vonden er in Amsterdam aan het eind van de 16de (1585) en gedurende de 17de eeuw (1613 en 1658) drie stadsuitbreidingen plaats om mensen te kunnen huisvesten. Bepalend voor de plaats waar de migrant kwam te wonen in Amsterdam waren moment van vestiging, herkomst, beroep, geslacht en welstand.

Het derde deel heeft als titel ‘Overleven’. Aan de hand van twee beroepen analyseert de auteur hoe de migrant in zijn of haar levensonderhoud voorzorg in een groeiende metropool. Het eerste beroep dat zij onder de loep neemt, is dat van bakker en dat doet zij wederom op een levendige wijze. Het wordt duidelijk dat de gilden ook in deze tijd nog steeds een grote rol speelden in het economische proces. Het tweede beroep dat zij nader analyseert, is dat van droogscheerder (bewerker van ruw geweven wollen stoffen). Ook dit bleek in de 17de eeuw een typisch migrantenberoep, onder andere doordat het seizoensgebonden was. Aan het einde van de 17de eeuw leek Amsterdam nog maar weinig op de stad van een eeuw daarvoor. De Amsterdamse arbeidsmarkt was sterk van karakter veranderd en dat had zijn weerslag in de hele samenleving. De relatie tussen overheid en inwoners en tussen gevestigden en buitenstaanders was afstandelijker geworden, de sociale ongelijkheid sterk gegroeid. Het proces van schaalvergroting en proletarisering creëerde een metropool met een omvangrijke onderklasse en diverse grotestadsproblemen. Nog steeds bood Amsterdam economische kansen en werk, maar de meeste migranten deden er niet veel meer dan overleven.

De enige groepen die in dit onderzoek wat minder belicht worden, zijn die van de Sefardische en Asjkenazische joden. Daar staat tegenover dat deze groepen in diverse andere studies reeds uitgebreid behandeld zijn als aparte groep.

Erika Kuijpers slaagt erin om met droog cijfermateriaal toch een zeer levendig beeld van Amster-

dam in de 17de eeuw te schetsen. Zij toont bovendien dat de problemen van een snel groeiende stad in andere tijden vergelijkbaar waren met die van vandaag de dag.

Paul Hendriks

A.J.J. van 't Riet, *‘Meeten, boren en besien’ Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1680-1800*. (Hilversum: Verloren, 2005), 409 blz., zw/w geïll., ISBN 90-6550-883-X, € 36,-.

Lopend door het laaggelegen polderland en de omliggende dorpen die hoger gelegen zijn, zal niet elke bezoeker weet hebben van de wordingsgeschiedenis van dit Rijnlandse gebied met plaatsen als Oudshoorn, Aarlanderveen, Woubrugge, Nieuwkoop en Zevenhoven; een geschiedenis die nauw samenhangt met de turfwinning die er heeft plaatsgevonden.

De gevolgen van turfwinning waren verstrekkend: landbouwgronden verdwenen en waterplassen kwamen ervoor terug. Enkele van deze plassen werden binnenzeeën, die een bedreiging vormden voor de omliggende gebieden. Uiteindelijk volgde in de meeste gevallen droogmaking. De geschiedenis van de strijd tegen het water en de inpolderingen heeft in publicaties veel aandacht gekregen. In dit proefschrift is het de turfwinning en de mens achter de turfwinning die centraal staan. Wat was het belang en wat waren de gevolgen van deze economische bedrijvigheid? Het belang van de turfwinning komt aan de orde in de eerste vijf hoofdstukken, de gevolgen komen in de laatste twee hoofdstukken aan bod.

De overheden waren betrokken op de turfwinning. Door plakkatens en keuren poogden de autoriteiten de winning te reguleren. Met de komst (rond 1650) van het slagturven, waarbij de baggerbeugel zijn intrede deed en ook onder water turf gedolven kon worden, nam de bemoeienis van de overheden toe. Turfwinning deed land in water veranderen, het slagturven versnelde dit proces. De waterstaatkundige gevolgen waren te groot en niet onbelangrijk: welke autoriteit wil land prijsgeven? De positie van de autoriteiten was ambivalent: de vraag naar brandstof was groot, het genereerde belastinginkomsten en werkgelegenheid, maar het land verdween wel langzaam. Elke keuze voor of tegen had grote financiële implicaties. Behoud

en herstel van grond was altijd uitgangspunt, want alleen grond bracht geld op.

Na een overzicht van de vroege turfwinning en de 18e-eeuwse projectmatige verveningen komt de auteur met een schatting van de omvang van de turfwinning. Hij corrigeert schattingen van eerdere onderzoekers.

In drie hoofdstukken beschrijft Van 't Riet de veenlieden, de veenarbeiders en aan de turfhandel gerelateerde werkers, als turfschippers en -draggers. De turfwinning veranderde ingrijpend door de al genoemde baggerbeugel, maar bleef tot ongeveer 1730 voornamelijk kleinschalig van karakter. Daarna werden vaak samenwerkingsverbanden tussen veenlieden onderling en ook met turfhandelaren aangegaan. Uitgezonderd de grote veenlieden hadden velen naast hun werkzaamheden in de turf nog andere bronnen van levensonderhoud. Niet onbelangrijk in dit verband is het gegeven dat de piek van de werkzaamheden in de turfwinning in de periode van maart tot oktober lag.

Veel arbeidskrachten waren nodig en deze waren te vinden in de nabije omgeving. De auteur deelt niet de mening van veel lokale historici dat er in de 18e eeuw al veel bovenlanders (mensen van het hoge land) werkzaam waren als turfarbeider. Waarschijnlijker is het dat zij later kwamen en meer betrokken waren bij de droogmaking en als dijkwerkers actief waren.

Het hoofdstuk over turfhandel is boeiend. De Hollandse gedolven turf diende als brandstof voor de huishoudens. Een deel bleef in de beschreven ambachten en het overige werd getransporteerd naar steden als Haarlem en Amsterdam. De schipper kocht de turf van de veenlieden en bracht zijn handel aan de man. Het risico lag volledig bij de schipper.

De laatste hoofdstukken beschrijven de gevolgen van de turfwinning. De werkgelegenheid was natuurlijk een gevolg van de turfwinning, net als de veranderende economische bedrijvigheid met de opkomende scheepsbouw en de visserij. Deze laatste bedrijvigheid was meestal niet de hoofdbron van inkomsten, maar wel een gevolg van de veranderende natuurlijke omgeving. Land werd water, hetgeen niet alleen een probleem was voor de lokale economie, maar zelfs een bedreiging voor de omgeving. Dit werd nog erger door het abandonneren van het uitgeveende land. Het 'verdwenen' land leverde geen belastingen meer op, maar het gevolg was wel dat de niet opgebrachte

lasten werden omgeslagen over de overgebleven eigenaren. Demografische gevolgen bleven niet uit, al is het harde bewijs hiervoor moeilijk te leveren.

De auteur verbindt de turfwinning en de droogmaking door aan te tonen dat een deel van de eerder actieve verveners nauw betrokken was bij de latere inpoldering en daartoe zelfs verplicht was door het verkregen consent om te mogen vervenen.

De studie is zeer gedetailleerd, op bepaalde momenten zelfs teveel op microniveau. Heel goed vond ik zijn duiding van het specifiek Hollandse aspect van de turfwinning die hij beschrijft. De Noord-Nederlandse turfwinning zoals beschreven door M.A.W. Gerding verschilt op onderdelen aanzienlijk. De uit deze gebieden afkomstige turf werd in de industrie gebruikt, onder andere in Holland. In het noorden en oosten van het land waren veel meer turfschippers, om enkele voorbeelden te geven.

Het boek is verder een genealogische goudmijn en heeft een index op persoonsnamen en het zou me niet verbazen als er in het Streekarchief een digitaal bestand raadpleegbaar is om het zoeken nog verder te gemakkelijken.

G.A.C. Boon

Treesje Ruhe, Joop Branger en Ed van Mensch, red., *Onderwijs in Hilversum. Van dorpsschool tot Media Academie*. (Hilversum: Verloren, 2005). 156 blz., geïll., ISBN 90-6550-874-0.

In het kader van het zesde lustrum van de Hilversumse Historische Kring Albertus Perk kwam dit boekje tot stand. In een tiental thematische hoofdstukken wordt de onderwijsgeschiedenis van Hilversum beschreven. Het boek wil uitdrukkelijk geen politieke geschiedenis bevatten of 'gevechten met de gemeenteraad', volgens de inleiding, maar een overzicht bieden van de mensen die zich hebben ingespannen voor het onderwijs en van de geschiedenis van de onderwijsgebouwen.

Het eerste hoofdstuk schetst de voorgeschiedenis tot 1843. Het verhaal begint in de 18de eeuw, toen Hilversum, zoals veel andere dorpen, beschikte over een Nederduitse school, waar lezen, schrijven en wat cijferen werd gegeven. De auteur gaat ervan uit dat het onderwijs van bedroevende kwaliteit was, en zijn verhaal komt pas goed op

gang na de invoering van de verschillende onderwijswetten sinds 1801. Maar ook het onderwijs van na 1843 (waarop dit hoofdstuk ondanks de titel toch ingaat) is volgens de geraadpleegde schoolcommissierapporten, niet al te hoogstaand. Vervolgens doet de auteur verslag van een archeologische opgraving op het terrein waar deze oudste dorpschool heeft gestaan.

Zes van de volgende bijdragen gaan in op de verschillende soorten scholen en onderwijs die Hilversum vooral gedurende de 20ste eeuw heeft gekend. De kostscholen, met name de rooms-katholieke, komen uitgebreid aan bod, ook al omdat een oud-leerling een inkijkje geeft in het reilen en zeilen van dat onderwijs, maar ook het beroeps onderwijs, het middelbaar en het bijzonder onderwijs krijgen een hoofdstuk. Teveel willen de auteurs een compleet overzicht bieden van alle scholen, waardoor de tekst soms nogal opsommerig wordt. Omdat veel scholen in de loop van de tijd verschillende soorten onderwijs aanboden, is er hier en daar sprake van overlap. De redactie lijkt zich daar niet steeds voldoende van bewust te zijn geweest. Een voorbeeld is de katholieke kweekschool, die in het hoofdstuk over internaten voorkomt maar waaraan ook een eigen hoofdstuk gewijd is. Dat geeft weliswaar een mooi beeld van het leven op die school, maar de vraag is in hoeverre dat past in dit boekje. Van geen enkele andere school wordt zo gedetailleerd ingegaan op de schooldag, het leerplan en de leraren.

Overlappende informatie komt ook weer voor in het hoofdstuk over de schoolgebouwen. Veel informatie over de gebouwen is al elders te vinden, terwijl de theorieën over onderwijsgebouwen maar mondjesmaat aan de orde komen. Met name de architect Dudok is voor Hilversum van belang geweest en al komt de politieke geschiedenis niet aan bod, het wordt wel duidelijk dat de gemeenteraad van groot belang is geweest bij de bouw van scholen. Het wordt ook niet helder waarom de politieke geschiedenis geen rol mag spelen.

Twee hoofdstukken vallen een beetje buiten het stramien van het boekje: er is een overzicht van de scholen tijdens de Tweede Wereldoorlog, een zeer leesbaar hoofdstuk dat echt een verhaal biedt over leraren en leerlingen gedurende de bezettingstijd; en een hoofdstuk over de Mammoetwet, voor het onderwijs van groot belang maar feitelijk een algemeen historisch verhaal met mondjesmaat wat Hilversumse voorbeelden. Het boek sluit af met een lijst van alle scholen die in Hilversum hebben

bestaan en een namenregister.

Het werk is luxueus uitgevoerd, met harde kaft en veel foto's. Het geeft veel lokale informatie, maar wil te compleet zijn ten koste van de leesbaarheid. De inleiding over de vroege onderwijs-geschiedenis is kort; te kort, want de tekst snijdt de bochten zo scherp dat het geschetste beeld een karikatuur wordt. De overheid zou zich voor 1801 nauwelijks druk hebben gemaakt over het onderwijs. De vele gedetailleerde instructies en de soms nauwgezette wijze waarop schoolmeesters werden geëxamineerd in de 17de en 18de eeuw spreken dat tegen. Het vervlechten van meer verhalen van oud-leerlingen had het boek een wat 'menselijker' karakter gegeven en daardoor waren de hoofdstukken onderling ook beter te vergelijken geweest. Het zou aardig zijn, een beeld te geven van de verschillen in aanpak en sfeer op de onderscheiden scholen. Dan waren de 'mensen die zich hebben ingespannen' voor dat onderwijs beter uit de verf gekomen. Weliswaar zijn er enkele kadertekstjes over docenten en leerlingen, maar eigenlijk is dat onvoldoende om die kant van het onderwijs goed te belichten. Wie echter iets wil weten over onderwijsinstellingen in Hilversum vindt in dit boekje voldoende van zijn gading.

Drs. Fred Vogelzang

Eline van Leeuwen en Erik Mattie, *Park Meerwijk, villapark te Bergen. Manifest van de Amsterdamse School*. (Nijmegen: SUN, 2005) geïll., 167 blz., ISBN 9085060109.

Voor haar doctoraalscriptie over Park Meerwijk te Bergen (Noord-Holland) bracht Eline van Leeuwen (1942-2004), architectuurhistorica, een vrijwel volledige documentatie bijeen, die ten grondslag ligt aan dit boek. Het verschijnen van deze rijk geïllustreerde publicatie heeft zij niet meer mogen meemaken. Erik Mattie is kunst-architectuurhistoricus en is gespecialiseerd in de Nederlandse bouwkunst en stedenbouw van de negentiende en vroeg twintigste eeuw.

Park Meerwijk is een villawijk die in 1917 ontstond en oorspronkelijk zestien kleinere landhuizen omvatte waarvan er nu nog dertien bestaan. De meeste zijn vrijstaand, enkele geschakeld. Het villapark en de huizen zijn beschermd als rijksmonument.

De documentatie waarop dit boek is gebaseerd

bestaat uit foto's, artikelen uit dag- en weekbladen, vakliteratuur en bronnenmateriaal uit diverse archieven waaronder dat van J.F. Staal in het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam. Bijzonder is het feit dat de historische exterieurfoto's uit 1918 van fotograaf Bernard Eilers voor het eerst worden gepubliceerd. Daarnaast zijn er nieuwe opnamen gemaakt van de meeste interieurs. Deze nieuwe interieurfoto's tonen dan ook het kleurrijke tegelwerk van de villa's.

In de eerste helft van het boek staat de ontstaansgeschiedenis en de perceptie van park Meerwijk bij vakgenoten en de pers centraal. De tweede helft van het boek omvat gedetailleerde en rijk geïllustreerde beschrijvingen van elk landhuis, waarbij zowel exterieur als interieur aan de orde komen, net als latere wijzigingen en toevoegingen.

Het boek is ook voor leken goed leesbaar en is voorzien van mooie blauwdrukken, ontwerpteekeningen, foto's en vele citaten uit kranten en vakbladen. Ook de voetnoten geven interessante aanvullende informatie. Met name de houding van Staal tegenover het project en de commentaren van zijn vakgenoten zijn leuk en interessant om te lezen. Daarnaast geeft het boek een beeld van de architectenpraktijk uit die tijd en de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende architectuurstromingen.

In 1916 benaderde de bemiddelde Amsterdamse tegelhandelaar Arnold M.A. Heijstee (1876-1941) architect Jan Frederik Staal (1879-1940) voor de ontwikkeling van een villapark in Bergen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, in 1917, begon Heystee, zoals de auteurs schrijven, "aan zijn meest gedurfde en meest kunstzinnige project: Park Meerwijk". Heystee leverde niet alleen de tegels voor de huizen, maar was vooral opdrachtgever en bouwheer. Hoewel hij vermogend was, was hij voor de realisering van dit project toch aangewezen op externe medefinanciers. En zoals het ook tegenwoordig vaak gaat bij nieuwbouwprojecten, werd het villapark duurder dan geraamd.

Staal koos een aantal vrij jonge architecten uit om aan deze opdracht deel te nemen: Pieter Lodewijk Kramer (1881-1961), Margaret Staal-Kropholler (1891-1966), Cornelis Jonke Blaauw (1885-1947) en Guillaume Frédéric (Cris) la Croix (1877-1923), de oudste van het gezelschap. De opzichters van het bouwproject waren Eibink en J.A. Snellebrand, die van 1916 tot 1945 samen een bureau hadden. J.F. Staal had de supervisie over de uitvoering. Al tijdens de bouw was Staal zeer onte-

vreden en zeer teleurgesteld over de kwaliteit van de uitvoering van de landhuizen. Na de oplevering zou Staal zich zelfs distantiëren van het project en verbood hij Leliman, hoofdredacteur van het vaktijdschrift *De Bouwwereld*, op grond van het auteursrecht de foto's van de huizen te gebruiken.

Na de oplevering in augustus 1918 presenteerde Heystee Park Meerwijk gedurende drie weken als architectuurstentoonstelling schaal 1:1 aan het publiek en de pers. Dit was voor Nederland een unieke gebeurtenis die natuurlijk veel publiciteit trok, ook al was het door Heystee zorgvuldig geregisseerd. In de jaren twintig ging het tegelimperium langzaam zijn ondergang tegemoet en uiteindelijk ging Heystee in 1932 failliet. Park Meerwijk werd in 1926 gedwongen openbaar verkocht omdat Heystee de rente aan de hypotheekbank niet kon betalen.

Een duidelijke vraag- of probleemstelling is in het boek niet te ontdekken, maar misschien is dat ook niet de bedoeling geweest. Het is een portret met veel historische achtergrondinformatie over een interessante villawijk. Wat wel heel duidelijk naar voren komt in de eerste helft van het boek is het feit dat Park Meerwijk in het eerste kwart van de vorige eeuw veelbesproken is geweest in dagbladen, tijdschriften en de vakliteratuur van destijds waarbij de meningen over mooi en lelijk ver uiteen liepen. De titel "Een bedenkelijk architectonisch verschijnsel" voor een artikel in een vakblad uit 1918 is veelzeggend. Al kort na de oplevering was het villapark onderwerp van discussie bij bekende architecten in Nederland die de verschillende architectuurstromingen van destijds vertegenwoordigden. Het ging daarbij niet alleen om de oplevering van een nieuw villapark in een toen nog nieuwe bouwstijl, de Amsterdamse School, maar om de presentatie van een bouwstijl die brak met alle voorgaande neo-stijlen. Zoals de auteurs stellen: "Uit de reacties [...] van die dagen komt naar voren dat Park Meerwijk niet zomaar een villapark was in de stijl van de Amsterdamse School, maar de eerste publieke presentatie van de nieuwe stijl, die, zoals het moderne kunst betaamt, een schokgolf aan reacties teweegbracht". De polemieken die volgden in de jaren vanaf 1917 werden vooral gevoerd tussen de vertegenwoordigers van De Stijl en de vertegenwoordigers van de Amsterdamse School. De auteurs van dit boek beschouwen Park Meerwijk dan ook als een in steen gemetseld manifest van de Amsterdamse School.

P. Metz, *Mussertman aan het oostfront. Oorlogsdagboek 1941-1942*. Ingeleid en bezorgd door Gerard Groeneveld (Haarlem: Vantilt, 2005). 128 blz., ISBN 90-777503-25-0.

Paul Metz werd op 8 mei 1908 geboren in Rotterdam. Na de mulo ging hij in 1925 in de meubelzaak van zijn ouders werken. In 1937 begon hij, zonder veel succes, een handel in tapijten en tinnen voorwerpen. Een jaar later meldde hij zich aan als lid bij de NSB; uit idealistische overwegingen zoals hij zijn nichtjes vertelde. De Duitse bezetting van Nederland bood hem nieuwe ontplooiingskansen. Zo volgde hij een burgemeesterscursus. Na de Duitse invasie in Rusland meldde hij zich aan voor het Vrijwilligerslegioen Nederland, om het rode gevaar te bestrijden. In het dagboek staan zijn belevenissen beschreven vanaf zijn vertrek naar een opleidingskamp in Polen tot zijn dood nabij Stalingrad. De laatste bijdragen aan zijn dagboek zijn van na zijn dood en komen van de hand van zijn vriend Joop Capelle. Na de oorlog zijn de dagboeken (één over 1941 en één over 1942) terechtgekomen bij het RIOD (het huidige NIOD). Dat instituut bestempelde het als een 'belangrijk dagboek' (blz. 16).

Toen na de eerste weken van de opleiding de regimentscommandant de rekruten wees op de zware tijden die zij tegemoet zouden gaan, traden ongeveer 50 vrijwilligers uit. Paul Metz beschreef dat als "Gewoonweg schandalig" (blz. 23). Eind augustus probeerde de regimentscommandant de Nederlanders over te halen zich aan te melden voor de Waffen-SS. 75 leden van het Vrijwilligerlegioen gaven gehoor aan die oproep. De compagnie van Metz telde daarna nog ongeveer 70 man. Metz bleef echter liever onder Nederlands bevel staan, ook al schreef hij in zijn dagboek dat Nederlandse onderofficieren waarschijnlijk slechter waren dan een Duitse SS-soldaat. Al tijdens de opleiding kreeg Metz twijfels over zijn geschiktheid als soldaat. Mede omdat hij hartklachten kreeg, probeerde hij paardenverzorger te worden, maar tevergeefs. Medio september werden de legionairs wederom voor een keuze gesteld. Zij konden óf bij het legioen blijven, óf overstappen naar de WA óf naar huis gaan. Metz twijfelde tussen de eerste en derde optie. Hij besloot te gaan staan bij de grootste groep. Die bleek te bestaan uit vrijwilligers die naar huis wilden. Deze spontane keuze was volgens Metz de beste keuze. Hij zou toch geen goede soldaat worden en daarnaast had hij grote bezwa-

ren tegen de verduitsing van het legioen. Volgens hem zijn de vrijwilligers in Nederland "belazerd ... geworden": allerlei gedane beloften zijn niet nagekomen (blz. 32). Welke dat waren, blijft onbekend.

Metz zou echter nooit naar huis gaan, ook al bleef hij dat lange tijd geloven. Cornelis van Geelkerken (de tweede man binnen de NSB) had dat immers zelf toegezegd. En: "Een man een man, een woord een woord" (blz. 43). Zelfs toen Nederlandse en Duitse officieren zeiden dat de NSB en Mussert niets te zeggen hadden, bleef Metz geloven in een goede afloop. Als deze officieren gelijk kregen dan "zou het nationaal-socialisme voor mij geen waarde meer hebben" (blz. 48).

In de inleiding geeft Gerard Groeneveld – een medewerker van het NIOD – een korte levensgeschiedenis van Paul Metz. Daarnaast wordt heel in het kort het ontstaan van het vrijwilligerslegioen beschreven. Dat is jammer, een uitgebreidere inleiding over dat legioen in de oorlogsvoering én de rol van de NSB in Nederland zou Metz' belevenissen in een bredere context kunnen plaatsen. Groeneveld gaat er echter vanuit dat de lezer al genoeg kennis heeft van de NSB. In de inleiding noemt hij namelijk wel "Plaatsvervangend leider C. Geelkerken" (blz. 12), zónder uit te leggen wie Geelkerken was en wie hij überhaupt verving. Daarnaast is het jammer dat Groeneveld niet aangeeft of er meer van dit soort dagboeken bewaard zijn gebleven.

Het dagboek geeft een goed inzicht in de gedachtewereld van een – naïeve – idealist, die lang blijft geloven in zijn ideaal. Zonder zijn ervaringen 'op te leuken' beschrijft Metz het leven van een oorlogsvrijwilliger. Hij gaat daarbij kritische zelfreflectie niet uit de weg. Juist dat maakt het boek de moeite waard om gelezen te worden.

M.A. de Winter

Reinold Vugs, *Operatie 'Sneeuwvlok'. De razzia van Den Haag* (Soesterberg: Aspekt, 2004) geïll. 141 blz., ISBN 9059112709.

Reinold Vugs beschrijft in zijn boek een onbekende bladzijde uit de geschiedenis van Den Haag. De razzia van Den Haag beschreven met behulp van dagboekfragmenten: dat levert per definitie een boeiend, maar vooral ook persoonlijk, verhaal op. Vugs kon, onder andere, gebruik maken van ongepubliceerde dagboekfragmenten van de schrijver

J.J. Voskuil, die als achttienjarige thuis moest onderduiken terwijl Duitse militairen het huis doorzochten. Zijn getuigenis, maar ook die van anderen, verhaalt van de angst, de onzekerheid, de afvoer naar het oosten en het werken in de kampen.

In het eerste hoofdstuk wordt een kort beeld geschetst van Den Haag in oorlogstijd. De ligging vlak aan de kust werd al snel gevoeld door de bouw van de Atlantikwall. De wijken die het dichtst aan de zee kant waren gelegen, werden door de Duitsers geëvacueerd en gesloopt om één aangesloten tankversperring te realiseren. Vugs noemt het een 'groot litteken dwars door de stad.' Veel bewoners werden gedwongen hun huizen te verlaten en elders onderdak te zoeken. Verder is daar natuurlijk het tragische bombardement op het Bezuidenhout in maart van het bevrijdingsjaar en de vele lanceeringen van de Duitse V2-raketten. Deze zogenaamde vliegende bommen richting Engeland dreigden nog wel eens vroegtijdig neer te storten met vele doden en gewonden tot gevolg. De bevrijding liet lang op zich wachten in de residentiestad.

In het tweede hoofdstuk wordt de aanloop van de eerste razzia's in het oorlogsjaar 1940 beschreven. In juni 1940 worden alle Nederlandse werklozen opgeroepen zich te melden voor arbeid in Duitsland. In 1941 volgde deze oproep voor alle Nederlandse arbeiders en wordt ook de juridische basis gelegd voor de verplichte tewerkstelling. Deze dwang werd, naarmate de oorlog vorderde, ook steeds sterker uitgeoefend door het Duitse gezag. Vooral de moeizame strijd in Rusland, in 1943, deden de Duitse autoriteiten besluiten om de buitenlandse arbeidsinzet te verhogen en in dat jaar vonden er in Den Haag ook razzia's op kleine schaal plaats. Hoe slechter de strijd zich voor de Duitsers ontwikkelde, des harder werd de greep op de samenleving in de bezette gebieden. In 1944, na de landing van de geallieerden, werd alles op alles gezet: totale 'Kriegseinsatz' ten behoeve van een Duitse overwinning. Desnoods met geweld. Het oppakken van mannen in deze periode was ook ingegeven door de Duitse angst dat groepen mannen zich konden mobiliseren en samenwerken met de geallieerden.

Na 'dolle dinsdag' werden er plannen gemaakt om op grote schaal razzia's in Nederland te houden. Als eerste was op 10 en 11 november 1944 Rotterdam aan de beurt. Deze razzia leverde zo'n 50.000 mannen op, een groot succes voor de Duitse autoriteiten. De razzia in Den Haag kwam daarmee eigenlijk als een verrassing. Onder de naam opera-

tie 'Schneeflocke' werd, als een voorbode van een lange koude winter, op 21 november 1944 Den Haag hermetisch afgesloten en ontdaan van een groot deel van haar mannelijke bevolking. De beschrijving van deze razzia komt, dankzij de dagboekfragmenten, huiveringwekkend tot leven. Vooral de wanhopige zoektocht door het huis om zich te verstoppen is tekenend: de kelder, misschien in de kasten of de vloering? Nee, toch onder de grond. Even zo talrijk zijn de voorbeelden van, al dan niet succesvolle, verstopplaatsen. Keukenkastjes, ruimtes boven schuifdeuren, niets werd onbenut gelaten. Over het optreden van de militairen verschillen de getuigenissen. De één verhaalt van stampende laarzen en veel geschreeuw, terwijl de ander getuigt van onwillige militairen die zich verontschuldigen voor deze 'blotsin' en het huis vluchtig doorzoeken. Totaalcijfers van de Haagse razzia zijn nooit vastgelegd maar de opbrengst was minder dan waar de Duitse autoriteiten op gehoopt hadden.

De opgepakte mannen werden samengebracht in enkele verzamelplaatsen in de stad. Scholen, de dierentuin en het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, en al snel bleek dat deze onderkomens niet berekend waren op de komst van zoveel mannen. Het gebrek aan slaapplekken, voedsel en hygiëne wreekte zich al gauw. Dit leverde vele benauwde uren op. In de dagen daarna werden de Hagenaars afgevoerd in rijnen via Amsterdam naar Kampen. Daar kon even op adem worden gekomen in de Van Heutszkazerne vanwaar er een opsplitsing plaatsvond: één deel werd tewerkgesteld in Nederland en een ander deel vertrok, onder meer, naar een werkkamp in Rees, Duitsland.

In het hoofdstuk 'In Duitsland' gaat Vugs in op de leef- en werkomstandigheden in de kampen. Per plaats kon dit enorm verschillen. In Lingen werden de mannen ondergebracht in een school en kon men zich douchen. Anderen werden tewerkgesteld in het door geallieerden zwaar getroffen Hamburg en maakten regelmatig de luchtalar- men en bombardementen mee. Jan Riebroek's getuigenis, waarvan Vugs o.a. gebruik maakte, verhaalt van 95 luchtalar- men in twee maanden tijd. Tijdens de bombardementen 'schudde en dreunde de aarde onder het geweld van de Britse bommen'. De meeste Haagse mannen kwamen echter terecht in kamp Rees, een berucht kamp waar uiteindelijk één op de tien van hen het leven zou laten. Het werk bestond uit het maken van loopgraven en tankwallen. Het onderkomen was zeer pover, een deel was ondergebracht in een

tent, de rest moest zijn heil zoeken onder een fabrieksafdak. Het eten was er slecht en aangezien het hartje winter was, kon het er bitter koud zijn. Kleding om zich tegen deze kou te beschermen was er niet. Een bijkomend element was ook dat de werkplek veelal ver afgelegen was van de slaapplaats zodat er dagelijks vele kilometers te voet moest worden afgelegd. Vlucht pogingen werden streng bestraft. Stokslagen en mishandelingen kwamen veelvuldig voor. Voor veel mannen werd dit uiteindelijk teveel. Verzwakt door ondervoeding stierven zij aan totale uitputting.

De terugkeer en thuiskomst na de oorlog wordt in het laatste hoofdstuk beschreven. Veel mannen vonden hun weg terug naar huis te voet, liftend of, een enkele gelukkige per auto. Niet iedereen kon direct naar huis want in het westen van Nederland heerste er nog hongersnood en de geallieerden zagen niet te wachten op extra monden die gevoed moesten worden. Daarom gold er tot 1 juni 1945 het verbod om de Grebbelinie te passeren. De volksverhuizing van zo'n 400.000 man plaatste het tijdelijk militair gezag in Nederland voor een enorme logistieke uitdaging. Al deze mannen, veelal sterk vermagerd, moesten worden opgevangen en ontluisd. Bijna iedereen had medische zorg en

voedsel nodig om weer op krachten te komen. Na registratie mochten zij dan eindelijk terug naar huis. Het boek van Vugs eindigt met een kille thuiskomst. Het in de haast opgerichte Nederlands Volks Herstel verwachte veel problemen met de van gezin en maatschappij losgeslagen mannen. Daarbij kwam ook nog dat velen van hen het werd aangerekend dat zij werk voor de bezetter hadden verricht. Dat zij hierdoor gedwongen waren, werd gemakshalve vergeten.

Met dit boek heeft Vugs een boeiend, makkelijk leesbaar en toegankelijk document over een stukje Haagse geschiedenis geschreven. Het dient ook als rehabilitatie voor alle Nederlandse ex-dwangarbeiders alhoewel dat er in het laatste hoofdstuk wat bij de haren wordt bijgesleept. Het boek eindigt wat abrupt met de kille thuiskomst van de mannen en roept ook vragen op. Hoe handhaafden deze mannen zich verder in de maatschappij? De thuiskomst van ex-dwangarbeiders vormt geen uitzondering met die van de terugkerende joden uit de kampen en, later, die van de Indië-veteranen. Een oorlog maakt overal slachtoffers, of dat nu dicht bij huis is of over de landsgrenzen.

Liesbeth Brama

Aan dit nummer werkten mee:

Joost C.M. Cox (1955) studeerde bestuurswetenschappen en rechten aan de Universiteit van Leiden. Sinds 1996 is hij gemeentesecretaris van Alkmaar. Hij publiceerde onder andere: *De Heeren van Alkmaar – Regenten en regeerders Vroedschap en raad 1264-2005* (Alkmaar 2005). Hij werkt aan een proefschrift met betrekking tot een vergelijkend onderzoek naar de stadsrechtverleningen in de landsheerlijke periode (Universiteit van Amsterdam).

Arie van Steensel (1982) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en voltooide in 2005 zijn scriptie over het ambtelijke personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden. Momenteel is hij als promovendus verbonden aan dezelfde instelling en werkt hij mee aan het project Burgundian nobility. Princely politics and noble families (1425-1525). Tevens is hij als redacteur verbonden aan het historisch tijdschrift *Leidschrift*.

J.J. (Koo) Havelaar (1954) is kunsthistoricus. Hij is werkzaam als conservator posthistorie bij het Museum voor Communicatie in Den Haag. Sinds 1993 is hij voorzitter van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed. Hij publiceerde al diverse malen over dit thema, waaronder 'De Laakhaven. Een beeld van een Haags industrie-landschap (Den Haag 1991). E-mail: info@shie.nl

Kees Kuiken (Leeuwarden 1954) is sinoloog en historicus. Hij studeerde in Groningen sociale wetenschappen en algemene letteren, promoveerde er op een vroegmiddeleeuwse Chinese zenheilige, is er onder meer docent Indische godsdiensten en Chinees en publiceert over adelsgeschiedenis en over middeleeuwse memoriecultuur.

HOLLAND

